

ORTA DOĞU VE ORTA ASYA-
KAFKASLAR ARAŞTIRMA VE
UYGULAMA MERKEZİ DERGİSİ

*Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar'ın Derinliklerindeki
Zenginlik: Kùltürler, Miras ve Gelecek Perspektifleri*

E-ISSN:2822 -3721

3. Cilt 2. Sayı

ARALIK 2023-2

İçindekiler

1. **POST-SOVYET DÖNEMDE RUSYA VE YENİ ORTA DOĞU POLİTİKALARI**
Arif AKBAŞ
Sayfa: 1 - 17
2. **İBRAHİM ANLAŞMALARI'NIN ORTADOĞU BÖLGESEL BARIŞINA ETKİLERİ**
Kemal BAŞAK
Sayfa: 18 - 31
3. **Türk Marşlarının Kökeni ve Değişimi Üzerine: Kafkasya Marşı'nın İzmir Marşı'na Dönüşümü**
Gürsoy SOLMAZ
Sayfa: 32 - 37
4. **AZERBAYCAN VE ÖZBEK TÜRKLERİNE AİT DESTANLARDA KADIN İMGELERİNİN ÖZELLİKLERİ**
Terane HAŞİMOVA
Sayfa: 38 - 50
5. **SOSYAL MEDYA İSTİHBARATI: GİZLİLİK, GÜVENLİK VE ETİK - SOCIAL MEDIA INTELLIGENCE: PRIVACY, SECURITY, AND ETHICS**
Saltuk Buğra SOLMAZ
Sayfa: 51 - 57

SUNUŞ

Değerli Okuyucular,

2023 yılı cilt 3 sayı 2 ile Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi'nin sizlerle buluşmaktan büyük mutluluk duyuyoruz. Bu sayımızda, bölgenin sosyal, kültürel, ve siyasi alanlarına dair zengin bir içerik sunmaktan gurur duyuyoruz.

Arif Akbaş'ın kaleme aldığı "Post-Sovyet Dönemde Rusya ve Yeni Orta Doğu Politikaları" başlıklı makalesi, bölgenin tarihsel süreçlerine ışık tutarken, **Kemal Başak'ın** "İbrahim Anlaşmaları'nın Ortadoğu Bölgesel Barışına Etkileri" makalesi, güncel diplomatik ilişkilere derinlemesine bir bakış sunuyor.

Gürsoy Solmaz'ın "Türk Marşlarının Kökeni ve Değişimi Üzerine: Kafkasya Marşı'nın İzmir Marşı'na Dönüşümü" başlıklı çalışması, kültürel dönüşümlerin melodik izini sürerken, **Terane Haşimova'nın** "Azerbaycan ve Özbek Türklerine Ait Destanlarda Kadın İmgelerinin Özellikleri" makalesi, epik anlatıların kadın imgesindeki özgül nitelikleri ele alıyor.

Saltuk Buğra Solmaz'ın "Sosyal Medya İstihbaratı: Gizlilik, Güvenlik ve Etik - Social Media Intelligence: Privacy, Security, and Ethics" başlıklı çalışması ise dijital dünyanın karmaşıklığına odaklanarak bu alandaki etik ve güvenlik tartışmalarına ışık tutuyor.

Bu sayımızda yer alan makalelerin, alanlarında uzman yazarlar tarafından titizlikle hazırlandığını ve okuyucularımıza yeni ufuklar açacağını umuyoruz. Dergimizin bu sayısının, Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar bölgesi üzerine yapılan çalışmalara katkı sağlaması dileğiyle...

İyi okumalar dileriz.

Dr. Coşkun Erdoğan
Baş Editör

POST-SOVYET DÖNEMDE RUSYA VE YENİ ORTA DOĞU POLİTİKALARI

Arif AKBAŞ¹

ÖZET

Bu makalede post-Sovyet döneminde Rusya'nın Orta Doğu politikası Max Weberci verstehende/ yorumlayıcı ve anlamlandırıcı bir yaklaşımla incelenmeye çalışılacaktır. Eskiden iki bloklu dünya zamanında tüm emperyal hırslar açıkça sergilenmekteydi. Sovyetler Birliği tüm dünyada etki alanını olabildiğince genişletmek istiyordu. Amerika Birleşik Devletleri ise Batı ülkeleriyle birlikte bu etkiyi kırmak için ortak hareket ediyordu. Diğer yandan NATO aracılığıyla Sovyetleri kuşatma siyaseti gütmekteydi. Böylece ana rakibi olan Rusya'nın iştahını sınırlamak için tüm doğu çevresini bu etkiyle fethetmeye çalıştı. Birleşik Devletler'in Afganistan gibi komünist fikirlerin gelişmesine pek uygun olmayan bir ülkeyi işgal etmesinin nedeni buydu. Doğu Blokundaki güçler birdenbire Doğu'da nüfuz kazanmak için ABD'yle hatta İran ve Türkiye'yle savaşmaya bile değmeyeceğini anladılar. Rusya ve Orta Doğu meselelerini değerlendirirken bu iki süper gücün rekabet durumlarını dışarıda bırakmak yanlış olur. Bu rekabet durumu iki ülke açısından Orta Doğu'da bölgesel güç olma adına hala devam etmektedir. Rusya'nın Orta Doğu'daki bütün ülkelerle ilişkileri vardır. Tarihsel olarak burada, özellikle Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu ile Afganistan ve son zamanlarda Suriye'yi desteklemek için sayısız savaşa katılmıştır. Bugün, Rus siyaset kurumu Orta Doğu ülkeleriyle uğraşırken, emperyal dönemlerde yaptığı gibi davranmaktadır. Genellikle bölgedeki ülkelere geniş ve diplomatik hatta askeri destek verip kendi çıkarlarını korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Orta Doğu, Türkiye, İran, Suriye

¹ Arif Akbaş (Öğr. Gör.), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı/ Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı Doktora öğrencisi, İstanbul, Türkiye, Eposta: arifakbas@marun.edu.tr ORCID: 0000-0002-8480-4350

RUSSIA AND THE NEW MIDDLE EAST POLICIES

IN THE POST-SOVIET PERIOD

ABSTRACT

In this article, Russia's Middle East policy in the post-Soviet period will be examined with an interpretive and meaningful approach by Max Weber's *verstehende*. In the past, all imperial ambitions were openly displayed in the bi-bloc world time. The Soviet Union wanted to expand its sphere of influence all over the world as much as possible. The United States, on the other hand, was acting jointly with Western countries to break this effect. On the other hand, it pursued a policy of encircling the Soviets through NATO. Thus, he tried to conquer the entire eastern periphery with this effect in order to limit the appetite of his main rival, Russia. This is why the United States invaded a country like Afghanistan that was not well suited to the development of communist ideas. Eastern bloc powers suddenly realized that it was not worth fighting the United States or even Iran and Turkey to gain influence in the East. It would be wrong to exclude the rivalry of these two superpowers while evaluating the issues of Russia and the Middle East. This rivalry still continues for the two countries to become a regional power in the Middle East. Russia has relations with all countries in the Middle East. It has historically participated in numerous wars here, particularly in support of Turkey, the Ottoman Empire and Afghanistan, and more recently Syria. Today, the Russian political establishment, when dealing with Middle Eastern countries, behaves as it did in imperial times. It generally provides broad and diplomatic and even military support to countries in the region and protects its own interests.

Keywords: Russia, Middle East, Turkey, Iran, Syria

РОССИЯ И НОВАЯ БЛИЖНЕВОСТОЧНАЯ ПОЛИТИКА В ПОСТСОВЕТСКУЮ ЭПОХУ

Краткое содержание:

В этой статье будет предпринята попытка проанализировать ближневосточную политику России в постсоветский период с интерпретативным и содержательным подходом Макса Вебера *verstehende*. В прошлом, в библоковое мировое время, открыто демонстрировались все имперские цели. Он

связан со сферами влияния Войск по всему миру. Соединенные Штаты, с другой стороны, действуют совместно с западными странами, чтобы сломать этот эффект. С другой стороны, он проводил политику окружения щитом со стороны НАТО. Таким образом, он пытался таким образом завоевать всю восточную периферию, чтобы ограничить господство своего главного соперника, России. Комбинированные таблицы использовались из-за того, что администрация вторжения в королевство вряд ли подходила для коммунистических структур, таких как Афганистан. Страны Восточного блока внезапно осознали, что не стоит воевать с США или даже с Ираном и Турцией, чтобы выиграть корабли на Востоке. Было бы неправильно ориентироваться на конкурентную ситуацию этих двух сверхдержав, оценивая вопрос России и Ближнего Востока. Это соперничество все еще продолжается во имя того, чтобы две страны были местной силой на Ближнем Востоке. Россия поддерживает отношения со всеми странами Ближнего Востока. Исторически он участвовал здесь во многих войнах, особенно в поддержку Турции, Османской империи и Афганистана, а в последнее время и Сирии. Сегодня российский политический истеблишмент в отношениях со странами Ближнего Востока ведет себя так же, как и в имперские времена. Как правило, складские площади в регионе большие, и бункерная линия защищает свои интересы, оказывая военную поддержку.

Ключевые слова: Россия, Ближний Восток, Турция, Иран, Сирия

Giriş

Sovyetler Birliği'nin sona ermesi, Rusya'nın dış politikasının dünyanın birçok yerinde yeniden değerlendirmesine yol açtı, en çok da Orta Doğuda (Talal, 1999, s.5). Putin'in Orta Doğu politikaları 1950'ler, 1960'lar ve 1970'lerdeki Sovyet davranışlarını anımsatmaktadır. Rusya yalnızca Orta Doğudaki çıkarlarının peşinden koşmamaktadır, aynı zamanda bölgedeki Batı hedeflerini ve çıkarlarını alt üst etmek için bölgesel aktörlerle (İran ve Beşar Esad) aktif olarak çalışmaktadır. Putin, tıpkı Soğuk Savaş'ın sona ermesini takip eden on yılda Batı'nın Rusya pahasına kâr elde etmeye çalıştığına inandığı gibi, Batı'nın pahasına kâr elde etmeyi ummaktadır (Talal, 2015, s.92). Başkan Putin, görev süresi boyunca Rusya'nın Orta Doğudaki konumunu yeniden inşa etmek için çalışmıştır. Rusya'nın yakın ve Orta Doğu kavramlarından anladığı bölge Pakistan'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanmaktadır. 2003-2004'te, Birleşik Devletler Irak'taki savaşla meşguldü. Rusya, bu meşguliyet zamanında Orta Doğuda açık bir kapı/ fırsat yakalamıştır. Bu fırsatla Orta Doğudaki faaliyetlerini arttırmaya başlamıştır (Magen, 2013, s.31).

Rusya'nın Orta Doğudaki politikası birkaç varsayıma dayanmaktadır. 21. yüzyılın ilk çeyreğinde, Orta Doğu'nun küresel önemi enerji zengini bir bölge olması ve doğuya ulaşım yolları üzerinde bulunması nedeniyledir. İki kutuplu dünyanın sona ermesi sonucu küreselleşme neticesinde Orta Doğu yönetim açısından bir boşluğa sürüklenmiştir. Doğu ülkelerindeki bu ideolojik iktidar boşluğu; dini pratiğe dönüştürme, milliyetçiliğe, istikrarsızlığa ve çatışmalara neden olmuştur. Üstelik sorun bölgede nükleer silahların bulunması sebebiyle her geçen gün daha da içinden çıkılmaz hale gelmiştir (Magen, 2013, s.31). Küresel ısınma sonucunda kritik kaynaklar olan su ve gıda tedariki de gittikçe zorlaşmaktadır. Bölgedeki siyasi liderlerdeki nesiller arası değişimler ve halkın ruh halindeki başkalaşmalar, gelecek konusunda belirsizliklere yol açmaktadır. Bölge, uluslarının kalkınması ve modernleşmesi ihtiyacı gerektiği gibi aşikârdır. Sosyo-ekonomik ve politik olarak yaşanan düzensizliklerin giderilmesi için çalışmalar yapılmalıdır. Ayrıca, Arap-İsrail siyasi süreci teşvik edilmeli, karşı taraflar arasında arabuluculuk yapma girişimleri her ne kadar boşa çıksa da devam ettirilmelidir. Tüm bunların ışığında, yeni yaklaşımlar hayati önem taşımaktadır. Bölgenin sorunlarının çözülmesi için temel ön koşul geleneksel entegrasyonu teşvik eden başarılı bir bölgesel atılıma bağlıdır. Bölge uluslarının siyasi sistemleri barışçıl siyasi süreçlere dâhil edilmeli ve böylece iyileştirilmelidir (Magen, 2013, s.32).

Amerika Birleşik Devletleri agresif bir bölgesel modernizasyon politikası izlemektedir. Yabancı standartların empoze edilmesiyle kendini gösteren demokratikleşme, geleneksel Müslüman toplumlarda tam tersine bir süreç vermiştir. İlan edilen hedeflere muhafazakâr ve radikal güçler direnmiştir. Bölgesel güvenlik tehlikeye girmiş, uluslararası terörizm daha da büyük bir tehlikeye dönüşmüştür. Orta Doğuda nükleer enerji/güç elde etme arzusu yabancı müdahalelerinin doğrudan bir sonucudur. İran'ın maruz kaldığı artan baskıya karşı tam tersine hareket etmesinin bölge istikrarsızlığına katkıda bulunduğu ifade edilmiştir. Arap dünyası, İslami radikalizme karşı yürütülen savaşı kendisine karşı gerçekleşen bir savaş olarak görmektedir. İslam'ın kendisine yöneltilen Batı yanlısı eleştiriler, Batı karşıtlığı olarak geri dönmektedir. Amerika'nın bölgeden geri çekilmesiyle Rusya buradaki boşluğu kendisinin dolduracağına inanmaktadır. (Magen, 2013, s.33)

Rusya'nın Orta Doğu'daki Dış Politikası

Son on yılda, özellikle de Ukrayna'da savaşının patlak vermesinden bu yana geçen yıllarda Rusya'nın dış politikası dramatik bir değişim geçirdi. Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin, Rusya'nın bir süper güç ve küresel siyasette

önemli bir kilit oyuncu olarak nüfuzunu pekiştirmek için büyük çaba harcamaktadır. Mevcut statükoyu bozarak, ABD ve Batı ile yeni zorlu bir güç dengesi yaratmaktadır. Emperyalist bir vizyonla, karmaşık stratejik düşüncelerle ve küresel kaynakların kullanımıyla motive olan Kremlin aktif, iddialı ve meydan okuyan bir dış politika izlemektedir (Marom, 2023, s.1).

Bu doğrultuda Putin, özellikle 2012'den beri, Rusya'nın Orta Doğu'nun yanı sıra Orta Asya, Doğu Avrupa, Kafkasya ve Afrika'daki varlığını ve nüfuzunu artırmaya çalışırken, ABD buna engel olmaktadır. Rusya ise NATO ve AB'nin genişlemesini engellemektedir. Ancak bu noktada, Ukrayna'daki savaşın tırmanması Moskova'nın Orta Doğu'daki ilişki ve çıkarları haritasında kritik bir dönüm noktasına yol açmaktadır. Bu süreçte İran ve Rusya'nın en büyük galip olarak ortaya çıkması içten bile değildir. Suriye'den askeri çekilme şimdilik düşünülmemektedir. Bu hamle, İsrail ile gerilimi artırırken yalnızca Tahran'ın gücünü ve statüsünü yükseltmeye katkıda bulunmakla kalmıyor aynı zamanda Rusya'nın müdahalesinin geri çekilmesini de ötelemektedir. Bu durum dünyanın en büyük ve değişken bölgelerinden biri olarak kabul edilen bir coğrafyada zaten kırılğan olan güçler dengesini bozmaktadır. (Marom, 2023, s.2) Rusya "İran ve Suriye ile kurduğu yakın ilişkiler sayesinde bu ülkeler üzerindeki etkisini giderek artırmaktadır." (Sinkaya, 2016, s.24). Rusya ayrıca bu iki ülkeye büyük miktarda silah tedarikinde de bulunmaktadır. (Kemaloğlu, 2013, s.58)

Rusya'nın Orta Doğu politikası, öncelikle jeopolitik kaygılarından kaynaklanmaktadır. Bölge, Rusya Federasyonu için bir öncelik olmasa da Rusya'nın yeni farkına vardığı askeri gücünü ve istikrara giden yolları bulurken krizleri etkileme yeteneğini gösterebileceği bir arena haline gelmiştir. Bunun dışında, devam eden gerilimlere rağmen Batı ile ve en başta da ABD ile Orta Doğu gündemi, bir dizi konuda potansiyel Rus-Amerikan etkileşimi için tek alandır. Rusya'nın politikalarının pragmatizmi ve ideolojik olmayan doğası nedeniyle bölge devletleri ve devlet dışı aktörlerle ilişkilerini güçlendirmeyi ve genişletmeyi başarmıştır. Ancak yine de temel çıkarların farklılığından kaynaklanan bazı çelişkiler varlığını sürdürmektedir. (Zvyagelskaya, 2021, s.71). Rusya, süper güç deneyimiyle yeniden öne çıkacağı yer olarak Suriye'yi seçmiştir. Rusya'nın Orta Doğu'daki jeopolitik çıkarları Batı'ninkilerle örtüşmemekte hatta çakışmaktadır. Arap Baharı'nın bölgede ve bir bütün olarak dünyada etkileri farklı olmuştur. Bölgede hem Rusya hem de Batı küresel terör sorununu ele almaya çalışmaktadır. Bu bölge Rusya açısından

ekonomik fırsatlar sunmaktadır. Orta Doğu yeni bir dünya düzeninin anahtarını elinde bulundurmaktadır. (Lukyanov, 2020, s.5).

Orta Doğu, Rus dış politikası hiyerarşisinde kural olarak Amerika, Avrupa, Çin ve önde gelen Asya ülkelerinin arkasında yer almaktadır. Ancak şimdi Kremlin, Rusya'yı küresel bir büyük güç olarak tanıtmaya görevini üstlenmiştir. Moskova artık Orta Doğu gibi coğrafi olarak yakın, hidrokarbonlar açısından zengin ve sosyal ve siyasi açıdan istikrarsız bir bölgeyi görmezden gelemez. Körfez Savaşı'nın başlangıcında Orta Doğu'daki askeri-politik varlığını terk eden Sovyetler Birliği, sadece bölgede değil, dünyadaki konumunu da kaybetmiştir. Başkan Putin, Rusya'yı Orta Doğu'ya geri getirerek, Gorbaçov döneminde kaybedilen pozisyonu geri kazanmak üzere etkisi eski SSCB sınırlarının ötesine uzanan bir güç statüsü kurmuştur. Diğer bir deyişle, Putin'in Orta Doğu'daki temel hedefi, Rusya'nın statüsünü yükseltmek ve dünyanın en istikrarsız bölgelerinden birinde önemli bir dış güç olarak rolünü güvence altına almaktır. (Vasiliev, 2018, s.8-9).

Rusya'nın Orta Doğu stratejisinde önemli görevleri vardır. Etkisi eski SSCB cumhuriyetlerinden Rusya topraklarına ve en yakın komşularına yayılabilen İslami aşırıcılığın ve radikalizmin kontrol altına alınması ve zayıflatılması gerekmektedir. Bölgedeki dost güçlere ve rejimlere destek verilerek uzun vadeli jeopolitik ittifaklar oluşturulacaktır. (Trenin, 2016, s.2). Rusya, bölgede ve sınırlarında sınırlı bir askeri varlığın bulunmasını istemektedir. Sınırlarında bulunan NATO güçlerini bir tehdit olarak görmektedir. Silah, nükleer yakıt, petrol ve gaz, gıda vb. için bölgesel pazarlardaki Rus varlığının genişletilmesini istemektedir. Basra Körfezi'nin zengin ülkeleri de dâhil olmak üzere Rusya'ya yatırım çekmek için hazırlıklar yapılmaktadır. Körfez ülkelerindeki önemli petrol ve gaz tedarikçileri ile koordinasyon sağlanarak enerji fiyatları korunmalıdır. (Trenin, 2016, s.3) Bugün Moskova'nın öncelikli Orta Doğu politikaları içinde, Suriye'de barışçıl bir çözüm bulmak için ABD ile birlikte çalışmak; yaptırımların yakında kaldırılacağı İran ile bağların genişletilmesi ve güçlendirilmesi; Mısır, Irak ve hem Suriyeli hem de Iraklı Kürtlerle yakın ilişkiler sürdürmek; Tahran'dan Kahire'ye dost ülkeler ekseninin oluşturulması; mümkün olduğu ölçüde Suudi Arabistan ve Basra Körfezi'ndeki diğer devletlerle pragmatik ilişkiler kurmak; İsrail ile koordinasyon sağlamak yer almaktadır. (Trenin, 2016, s.4).

Rusya'nın Orta Doğu'daki Etkinliği

Uluslararası arenada olayların tırmanmaya en yatkın bölgelerden biri olan Orta Doğu, diğerlerinin yanı sıra ana deniz yollarına ve ticaret yollarına erişilebilirliği, yakınlığı nedeniyle Kremlin tarafından stratejik öneme sahip karmaşık bir jeopolitik

alan olarak algılanmaktadır. Enerji kaynaklarına ve bunların Avrupa'ya giden ikmal yollarına ve bölgenin Rusya'ya NATO'nun hâkimiyetine karşı cüretkâr bir varlık oluşturması için sunabileceği fırsatlar vardır. Süper güçler için bir rekabet-çatışma bölgesi ve çeşitli diplomatik, ekonomik ve güvenlik hedeflerinin, olaylarının ve süreçlerinin stratejik bir kesişimi olan bu bölge, aynı zamanda çeşitli bölgesel ve küresel çıkarların da bir sentezini sunmaktadır. Bu nedenlerle Orta Doğu, Rusya'nın dış politika öncelikleri listesinin başında yer almaktadır.

Rusya açısından Orta Doğu, jeo-stratejik çıkarlarını korumak, varlığını pekiştirmek ve bölgedeki nüfuz çemberini silah temini ve askeri yardım yoluyla genişletmek, ilişkilerin gelişmesi ve güçlenmesi için bir fırsat sunmaktadır. Bölge ülkelerinin çoğuyla iş birliği halindedir. (Örneğin, Mısır'da nükleer reaktörün inşası için anlaşma ve Libya'daki iç çatışmaya dâhil olma girişimleri) Dahası Orta Doğu, Rusya'nın kendisini uluslararası bir arabulucu ve bölgesel istikrara (Suriye'deki iç savaşa ve İran'ın nükleer programına müdahalesi gibi) başkanlık eden lider bir oyuncu ve güçlü bir süper güç olarak konumlandırabileceği bir platformdur. Bu ise ABD'yi ve diğer rakipleri NATO ve AB'yi engelleyici etki alanları yaratmaktadır. (Marom, 2023, s.1-2).

Rusya ve İran İlişkileri

Sovyet sonrası dönemde Rusya ile İran arasındaki ekonomik iş birliği yakınlığını korumaktadır. Rusya'nın da desteğiyle İran'da çok sayıda sanayi tesisi inşa edilmiştir. SSCB'nin çöküşü ikili ilişkilere ağır bir darbe vurmuştur. Rusya'nın Orta Doğu'daki en önemli müttefiki olan İran, özellikle nükleer programı etrafında ve son zamanlarda ülke çapında yayılan kitlesel sivil protestolar nedeniyle uluslararası toplumdan büyük ilgi görmektedir. Aynı zamanda Ukrayna'daki savaş ve özellikle Rusya'nın askeri eksiklikleri, tüm Orta Doğu bölgesini etkisi altına alan iki ülke ilişkilerinde bir dönüm noktası yaratmıştır. Bu hiçbir zaman sıkı müttefik olmayan Moskova ve Tahran'ın ilişkilerini "tam askeri iş birliğine" yükseltmesinden kaynaklanmaktadır. Rusya Dışişleri Bakanlığı'na göre askeri ortaklıklarını "benzeri görülmemiş bir düzeye" yükseltmiştir. Buna önümüzdeki birkaç hafta içinde İran'a ulaşması beklenen Sukhoi-35 savaş uçaklarının tedariki de dâhildir. Gelişmiş hava savunma sistemleri (S-400), füzeler ve saldırı helikopterleri yakında İran'da olacaktır. Bu, geçtiğimiz aylarda İran tarafından Rusya'ya sağlanan ve Rusya tarafından Ukrayna genelinde hayati altyapıların yaygın bir şekilde imha edilmesi için kullanılan yüzlerce balistik füze, binlerce gelişmiş İHA ve intihar uçağı karşılığında verilmiştir.

Ayrıca ABD istihbaratı, geçen Kasım ayında Moskova ile Tahran arasında İran'a ait bir İHA üretim tesisinin Rusya'da inşa edilmesi için gizli bir anlaşma imzalandığını ortaya çıkarmıştır. Böyle bir üretim kabiliyetine sahip olmak, Rusya'nın, kullanımını geçtiğimiz haftalarda Avrupa'daki savaşın stratejisini ve gidişatını değiştiren daha düşük maliyetli - ancak ölümcül - silah cephaneliğini önemli ölçüde yükseltmesine izin verecektir. İran için yaklaşık bir milyar dolar değerinde olduğu tahmin edilen anlaşma kapsamında Tahran, Moskova'ya ilgili bilgi birikimini ve bu alanda uzmanları tedarik etmeyi bile kabul etmiştir. Tüm bunların ışığında, İran ve Rusya'ya yönelik ekonomik yaptırımların sıkılaşmasına yol açması beklenen, büyüyen bölgesel ve küresel tehdidi ve onun değişen niteliğini ve kapsamını gözden kaçırmak zordur.

Moskova ile Tahran arasında giderek derinleşen ilişkiler, bölgedeki Amerikan hegemonyasını azaltmayı amaçlayan bu stratejik ittifakı besleyen çok çeşitli uzun vadeli diplomatik, ekonomik ve güvenlik çıkarlarına dayanmaktadır. Bu ilişkiler, her ülkenin farklı siyasi kültüründen, dünya görüşünden ve ideolojisinden kaynaklanan karmaşık bir "aşk-nefret" ölçeğinde, iş birliklerinde ve köklü bir güvensizlikte var olmuştur. Yıllar boyunca - diğerlerinin yanı sıra Rusya'nın İran'ın nükleer altyapısının inşasına yatırım yapması ve aynı zamanda Tahran'a yönelik uluslararası yaptırımlara katılmaması nedeniyle - zorluklardan payına düşenden fazlasını gören ikili arasındaki ilişkiler, o zamandan bu yana güçlenmiştir. İran'ın bu konuda görünüşte tarafsız bir tutum sergilemesine rağmen savaşın patlak vermesinden sonra sahada çeşitli gruplarla yer aldığı da artık bir gerçektir. Bunun nedeni, geçtiğimiz on yılda Suriye'deki güç üssünü sağlamlaştırma yönünde hareket eden Tahran'ın bunu Rusya'nın himayesinde yapmasıdır. "Gizli" yürütülen bu faaliyetler, İran'ın Suriye'deki dini, sosyal, eğitimsel ve ekonomik altyapılar gibi kritik sistemleri ele geçirmesini sağlamıştır.

Sistematik bir bakış açısıyla bu faaliyet, Suriye'nin toparlanmasına yardımcı olabilecek her türlü siyasi reform ihtimalini baltalıyor ve işleri daha da kötüleştirmektedir. Rusya'nın, ilişkileri değişken dokusuyla bir tampon ve dengeleyici işlevi gördükten ve özellikle de ülkedeki günlük müdahilliliğinin daralmasına hizmet ettikten sonra, Suriye'deki varlığını azaltmak, İran'ın nüfuzunu, kontrolünü ve gücünü artırırken İsrail ile güvenlik iş birliğini azaltmak anlamına gelmektedir. Bu, Tahran'ın güvenini her zamankinden daha fazla artırmayı gerektirecek bir yapı oluşturmaktadır. Bu anlayış en azından Moskova'nın İran İHA'larına karşı bağımlılığı ışığında Batı'da daha fazla bir gerginlik yaratmaktadır.

Ayrıca Rusya'nın çekilmesi, İran'ın kontrol alanlarını Irak ve Lübnan'a doğru genişletmesine ve böylece Şii güç eksenini güçlendirmesine olanak tanımaktadır. İran'ın bölgede ciddi sosyal ve ekonomik zorluklarla mücadele ettiği kabul edilebilir bir durumdur.

Rusya ve Suriye İlişkileri

Moskova ile Şam arasındaki ilişkilerin incelenmesi, eski Moskova'nın Suriye'deki varlığının, 1970'lerde kurulan ve Putin iktidara geldikten sonra büyüyen, doğası gereği radikal bir şekilde değiştiğini ve Orta Doğu'yu önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir. İç savaşın patlak vermesi, Esad rejiminin devrilmesiyle ilgili gerilimler ve daha da önemlisi, İran yanlısı Batı karşıtı eksenin dağılmasının, 2015'ten bu yana Rusya'nın ülkeye kitlesel müdahalesine yol açmasından kaynaklanmaktadır. Böylece, Suriye'yi Orta Doğu'daki yerini sağlamlaştırmak ve ABD'nin bölgedeki varlığını ve etkisini baltalamak için stratejik bir askeri hedef olarak gören Moskova, Suriye ordusunun yeniden canlandırılması ve Alevi rejiminin istikrar kazanmasına yardım etmeyi üstlenmiştir. Bunu, saldırı helikopterleri ve jet avcı uçaklarının yanı sıra füzeler ve savunma sistemlerini içeren bir dizi askeri yapı oluşturarak, isyancı güçleri püskürtmeye, askeri çatışmayı ve iç gücü yatıştırmaya yardımcı olmak için Suriye genelinde binlerce asker konuşlandırarak yapmaktadır. Ek olarak, Suriye'ye müdahil olması, Rusya'nın Akdeniz havzasında deniz ve hava hareket özgürlüğünü sağlamasına ve hatta sıcak su limanlarındaki deniz yollarına ve ticaret yollarına ve Suriye petrol ve gaz sahalarına yakınlık ve erişim sağlamasına izin vermiştir. Ve bu yeterli değilse, Suriye, Rusya için Gürcistan'daki savaştan [2008] çıkarılan dersleri test edebileceği ve en son silah sistemleri için denemeler yapabileceği ve hatta Suriye'yi kendisine bağlayabileceği bir tür gelişmiş test alanı haline gelmiştir. Yapılan uzun vadeli anlaşmalar Rusya'nın bölgede daha uzun süre kalabileceğini göstermektedir.

Yine de Rusya'nın varlığının kısıtlanması, hali hazırda nispeten küçük bir askeri güç olmasına rağmen, meselenin kapsamdan çok stratejik öneme sahip olması nedeniyle, Suriye'deki ve tüm bölgedeki ilişki dinamikleri açısından önemli sonuçlar doğuruyor. Savunma sistemlerinin (S-300) Ukrayna'ya, binlerce asker, yüksek rütbeli general ve paralı askerlerle birlikte -çoğunluğu İsrail için en büyük stratejik öneme sahip bir bölge olan- Suriye'nin güneybatısından transferi, bir boşluk yaratıyor, İran ve Hizbullah askeri varlıklarını ele geçirebilir ve pekiştirebilirler. Ağırlıklı olarak İran etkisinin artması ve genişlemesi olan bu değişiklikler, tüm Suriye'yi sarsabilir ve hatta Suriye'yi yeniden iç savaşa sürükleyebilir. Böylece,

ABD'nin 2011'de Irak'tan çekilmesinin sonucuna benzer şekilde bir sonuçla karşılaşılabilir.

Dahası, İran'da büyüyen kitlesel protestoların Suriye'deki kaos ve iç savaşla birleşmesi, Arap Baharı gibi ve hatta daha kötüsü gibi tüm Orta Doğu'yu ciddi şekilde istikrarsızlaştıracak şok dalgaları yaratabilir. Dolayısıyla Kremlin'in Suriye'deki kırılgan statükoyu bozan, dengeyi İran'ın lehine çeviren ve Moskova ile Kudüs arasındaki gerilimi derinleştiren hamlelerinin yanı sıra İran'ın oluşturduğu güvenlik riskini de artırdığı görülüyor. Tüm Orta Doğu ve uluslararası arenada güç dengesi ve bloklar arası rekabet daha da kızışabilir. Tüm bunlar, esas olarak, bir yandan İran'la nükleer müzakerelerin başarısızlığı ve ABD'nin bölgedeki varlığının ölçeğinin küçülmesi, diğer yandan İran ile Çin arasındaki stratejik ittifak ve Çin'in Orta Doğu'ya artan müdahalesi zemininde oluyor. İstikrarsızlığın daha fazla büyümesi beklenebilir.

Rusya ve Türkiye İlişkileri

Ekonomik iş birliği, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana Rusya-Türkiye ilişkilerinin ayırt edici özelliği haline gelmiştir. Soğuk Savaş sırasında ve ondan önceki yıllarda iki ülke arasındaki ilişkileri karakterize eden çatışmalar ve karşılıklı güvensizlik bağlamında, müteakip ikili ticaretin genişlemesi, artan yatırım ve insani bağların güçlendirilmesi ikili ilişkilerin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. 2023 yılı itibarıyla Türkiye, Rusya'nın yedinci büyük ticaret ortağıdır. (TÜİK, 2022, s.1). 2022 yılında Türkiye ile Rusya arasındaki ticaret cirosu olan ihracat 9,5 milyar doları bulmuştur; bu göstergeye göre Türkiye ile olan ticaret hacmi Beyaz Rusya, Kazakistan ve Ukrayna'yı (BDT) geçmektedir. Türkiye'nin Rusya ile yapmış olduğu ihracat ve ithalat diğer ülkelerle mukayese edildiğinde yedinci sırada yer almaktadır. 2022 yılında Rusya'dan 58 milyar dolarlık ithalat yapılmıştır. İki ülke arasındaki ticaret hacmi toplamda 67,5 milyar dolarlık bir yekûnu bulmaktadır. (TUİK, 2023, s.5). Türkiye'nin ihracat yaptığı ilk yedi ülke ise Almanya, ABD, Irak, Birleşik Krallık, İtalya, İspanya, Fransa'dan sonra Rusya gelmektedir. Türkiye, Rus gazı için (Almanya'dan sonra) en büyük ikinci satış pazarıdır. (Kantörün, 2010, s.87). Türkiye, Rus turistler arasında en popüler tatil destinasyonudur. Rusya-Türkiye ticari ve ekonomik iş birliği konularıyla ilgilenen hükümetler arası organ, Karma Komisyon'dur. Gazprom, Lukoil, Rosatom, Gaz, Magnitogorsk Iron and Steel Works gibi birçok büyük Rus şirketinin Türkiye'de milyarlarca dolarlık projeleri vardır. Ayrıca Rusya'da büyük miktarda inşaat ve müteahhitlik işleri Türk firmaları tarafından yapılmaktadır. 2018'den beri Rus "Rosatom", Türkiye'nin Mersin ilinde ilk

Türk nükleer santrali olan Akkuyu'yu inşa etmektedir. Proje, Rus projesine göre 1,2 gigawatt kapasiteli dört güç ünitesinden oluşmaktadır. Türkiye Rusya'dan savunma maksatlı S400 füzeleri de almıştır.

12 Mayıs 2010 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Dimitri Medvedev'in Ankara'ya yaptığı resmi ziyarette Rusya ile Türkiye arasında 16 Nisan 2011'de yürürlüğe giren vize rejiminin kaldırılmasına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. (Şimşek, 2013, s.683). 2016'nın sonundan bu yana, Rusya ve Türkiye, Suriye'deki askeri operasyon nedeniyle de etkileşime girmektedir. Çatışmaların sona ermesini izlemek için bir Rus-Türk komisyonu kurulmuş ve her iki ülkenin askeri havacılık uçuşlarının güvenliğini sağlamaya yönelik bir mutabakat zaptı imzalanmıştır. 18 Ocak 2017'de, Türkiye'nin Rus silahları almaya başlamasının ardından Rus Hava-Uzay Kuvvetleri, tarihte ilk kez Türk Hava Kuvvetleri ile birlikte Suriye'deki terör gruplarına yönelik saldırılara başlamıştır. (SMI, 2017, s.4). Ekim 2019'da Rusya ve Türkiye, Suriye'nin kuzeyinde bir tampon bölge oluşturmak ve Suriye-Türkiye sınırında ortak devriye gezmek için bir anlaşma imzalamıştır. 2020'nin başında, kuzeybatı Suriye'deki düşmanlıklarla bağlantılı olarak Rusya ile Türkiye arasında yeniden bir kriz çıkmıştır. 27 Şubat 2020 tarihinde Rus Hava-Uzay Kuvvetleri tarafından düzenlendiği iddia edilen hava saldırısı sonucunda 30'dan fazla Türk askeri şehit olmuştur. (Poznyakov, 2020, s.3). 5 Mart 2020'de Moskova'da taraflar, İdlib vilayetindeki durumun çözümüne ilişkin bir anlaşma imzalamışlardır. Türkiye dış politika da Suriye meselesini halletmek için arabuluculuk vazifesini de üstlenmektedir.

Rusya'nın Orta Doğu'daki Mevcut Durumu

Son yıllardaki diplomatik uygulamalarından da görülebileceği gibi, Rusya'nın sınırlarının çok ötesinde askeri nüfuz uygulama yeteneği, Körfez monarşilerinin politikasının daha ihtiyatlı olması için ikna edici bir argüman haline gelmiştir. Orta Doğu'daki durum kendi kendine yavaş yavaş yeni bir normallik durumuna bürünmüştür. Bölgedeki Tunus, Libya, Irak ve Suriye gibi istikrarsızlık kaynağı ülkeler birçok tereddüt olsa da Türkiye sayesinde nefes almaya başlamışlardır. Türkiye bu ülkelerdeki barışın ve demokrasinin stabil hale gelmesi için çalışmaktadır. Kendilerini Arap Bahar'ının merkezinde bulan diğer devletler, tarihsel olarak kendilerine özgü devlet biçimlerine yine geri dönmüşlerdir. Büyük ve orta ölçekli dış güçlerin oyunu, bölgenin kalkınmasında en önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya'nın Orta Doğu süreçlerine güçlü müdahalesi, Basra Körfezi monarşileri ile ilişkileri önemli ölçüde geliştirmiştir. Bu devletler, uluslararası

ilişkilerde güç dengesi ve iş birliğine ilişkin zihniyet ve fikirler açısından oldukça arkaiktir.

Bu oyunda Rusya'nın ortakları sadece Batı değil, aynı zamanda İran veya Türkiye gibi bölgesel güçlerdir. Bu ülkelerin ulusal çıkarları, Rusya'nın düşünceleriyle örtüşmeyebilir ve hatta onlarla çatışabilir. Ancak bu, onlarla çalışma ilişkisi kurmanın önünde bir engel değildir. En önemli faktör, İran'ın Rusya'ya mevcut siyasi sistemi baltalamak için hedefler koymasındır. İran'ın kolektif kurumları ve alandaki uzantıları Batı topluluğunu oldukça rahatsız etmektedir. Türkiye'nin Orta Doğu politikalarında giderek yalnızlaştırılması kalıcı barışın getirilmesini engellemektedir. Amerika ise Türkiye ile birlikte hareket etmek yerine bölgesel YPG-PYD gibi terörist gruplarla iş tutmayı tercih etmektedir. Türkiye, bölgesel güvenlik meselelerine ne kadar müdahil olursa ve bu meselelerde bağımsız bir rol oynarsa, Rusya'nın çıkarları için o kadar iyidir. Rusya'nın Orta Doğu politikasının ardında üç meselesi vardır: Savunmanın güvenliğini ve güvenilirliğini sağlamak; büyük Avrasya'nın inşası, Rusya'da teknolojik bir sıçrama için dış koşulların yaratılmasıdır.

Rusya her zaman kötü şeyleri kendi sınırlarından uzak tutmak istemiştir, bu nedenle bölgedeki bir çıkar, istikrarsızlığın veya aşırılığın Orta Doğu'dan Rusya'ya yayılmasını önlemektir. Rusya ayrıca, özellikle 2011'de Libya'daki gelişmelerden sonra Batı'nın fermente ettiği rejim değişikliği veya demokrasi teşviki olarak algıladığı şeye karşı kırmızı bir çizgi çekmek istemektedir. Daha yakın zamanlarda, Rusya'nın bölgedeki güvenlik çıkarlarının başka bir boyutu olmuştur. Rusya, NATO'ya karşı bir caydırıcılık vasfını tamamlamak için bölgedeki varlığını, özellikle de Suriye'deki Tartus Limanı ve Khmeimim'deki hava üssüyle desteklemiştir. Temelde Rusya, NATO'yu caydırmak ve bezdirmek için Orta Doğu'daki varlığını araçsallaştırmıştır. Ekonomik olarak, Rusya, özellikle 2014'te Kırım'ın ilhakı ve Batı tarafından Rusya'ya karşı uygulanan yaptırımların ardından, ekonomik bağların daha geniş bir şekilde çeşitlendirilmesiyle ilgilenmektedir. (Alterman, 2023, s.5).

Ancak bu ekonomik çıkarlar her zaman güvenlik çıkarlarının yanında ikinci planda kalmaktadır. Rusya'nın bölgede odaklandığı temel ekonomik çıkarlar, Rusya'nın Orta Doğu'ya silah satışı, nükleer santral inşası, tahıl ihracatı ve Rus turistlerin Türkiye, Mısır gibi yerlere gitmesi olmuştur. Rusya, bir büyük güç olduğunun sinyalini vermek için bölgedeki her bir çatışma dosyasında gerçekten masada yer almaya çalışmaktadır. Bu temel çıkarlar Ukrayna'daki savaşla değişmemiştir çünkü Moskova'daki görüş, Batı'dan kopmanın iyi olduğu yönündedir. Moskova, Batı ile uzun süreli devam eden bir çatışma olacağına inanmaktadır. Orta

Doğu ve Kuzey Afrika bu bağlamda Rusya için her zamankinden daha önemli hale gelmiştir. Orta Doğu, Rusya için şu anda çok fazla kaynak ve masraf gerektiren Ukrayna'daki savaşla aynı önceliğe sahip değildir. Bu gerçek, Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri üzerinde çeşitli şekillerde iz bırakmaktadır. (Alterman, 2023, s.6). Suriye'de Ruslar tarafından belirli bir dereceye kadar riskten kaçınma görülmektedir. Ukrayna savaşı nedeniyle Ruslar, İran ve Türkiye üzerindeki baskılarını/etkilerini biraz da olsa kaybetmişlerdir. Ancak geniş ilgi alanları ve bölgeye bakış açıları açısından pek bir şeyin değiştiğini söylemek için vakit henüz erkendir.

ABD artık Orta Doğu'nun tartışmasız tek hegemon gücü değil. Amerika'nın rolünün azalması, Rusya, İran ve Türkiye'nin bölgesel güç projeksiyonuna ve Çin'in uzun vadeli ekonomik devlet yönetimi hamlelerine davetiye çıkarmıştır. ABD, bölgesel istikrar, terörle mücadele, nükleer silahların yayılmasının önlenmesi, enerji güvenliği ve İsrail'in güvenliği gibi temel çıkarlarını korumayı amaçlamaktadır. Çin, Rusya ve ABD, derin bir dönüşüm geçirmekte olan Orta Doğu'daki politikalarına farklı bir bakış açıları ve hedefler getirilmelidir. Rusya'nın bir kez daha Orta Doğu'da askeri ve diplomatik bir aktör olduğu Suriye'deki gelişmelerden anlaşılmıştır. Rusya, Suriye iç savaşına müdahale ettiği 2015 yılından bu yana Orta Doğu'daki askeri ve ekonomik nüfuzu için ek çıkış yolları aramaktadır. Rusya artık Suriye ve Libya'da önemli bir faktör, İran'ın ortağı, Mısır'da emelleri olan bir ortak ve Körfez ülkeleri (özellikle Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan), İsrail, Afgan hükümeti, Taliban ile de muhataptır. Diğer birçok siyasi varlığın yanı sıra Filistin meselesiyle de ilgilenmektedir. Rusya, Yemen'de de bir aktör olup Kuzey Afrika'da genişleyen bir dizi çıkarı vardır. Rusya, bölgesel nüfuzunu derinleştirmek için bu çatışmaları bir takoz olarak kullanmaktadır. İç çatışma yaşayan ülkeler içinde birden fazla tarafı birbirine karşı düşürecek şekilde oyun kurmaktadır. Orta Doğu, Rusya'ya kontrollü bir çekişme için bu tür pek çok fırsat sunmaktadır. Ancak Moskova, kendi tasarladığı bir bölgesel düzeni kurabilmekten yine de uzaktır.

Orta Doğu'da ABD-İsrail iş birliği kalıcı gibi gözükmektedir. Rusya'nın faaliyetlerinin genişleyen kapsamı kesinlikle İsrail ve ABD'nin çıkarlarını etkilemesine rağmen Rusya şimdiye kadar bölgede ABD ve İsrail iş birliğine temelden meydan okuyamamıştır. Arka planda Çin'in de oynadığı Rusya'nın varlığı, Orta Doğu'daki durumu karmaşık hale getirmektedir. (Wilson Center, 2023, s.11).

Rusya'nın net bir bölgesel stratejisi olmayabilir; gelecekteki rakiplerinin kısa vadeli avantajlarını azaltırken, sürekli olarak kısa vadeli ekonomik, askeri ve siyasi avantajlarını geliştirmeye çalışmaktadır. Rusya, Orta Doğu'daki birçok devlet ve

devlet dışı aktörle etkileşim kurma yeteneğine sahiptir. Moskova'nın ilişkilerinin çoğu, en iyi şekilde işlemsel olarak karakterize edilir ve aşılmaz engellerle sınırlandırılır. Orta Doğu ülkeleri Rusya'yı Batı'ya bir alternatif ve bir sinyal olarak görmektedirler. Rusya, Arap hükümetleri için tercih edilen silah tedarikçisi rolünü geri almak için ortak bir çaba göstermektedir. Rusya, Orta Doğuda sonuçları etkili bir şekilde etkilemeye ve şekillendirmeye yönelik hamlelerde bulunmaktadır. Ancak araçsal eksikliği başarabileceklerini sınırlandırmaktadır. Orta Doğu devletleri, herhangi bir Rus stratejisinin uygulanabilirliğini belirlemek için en büyük güce ve aracılığa sahiptir. Rusya'nın çok yönlü diplomatik ilişkilerinin ve son zamanlardaki müdahaleci eğiliminin yerini muhtemelen daha uzun vadeli ekonomi, enerji ve silah anlaşmaları alacaktır. (Sladden, vd. 2023, s.1).

Sonuç

Rusların Orta Doğudaki güçlenen konumu, zorlama veya sızma yoluyla değil, davetle ortaya çıkmıştır. Geçmişte Mısır, Suriye, Cezayir ve Yemen hükümetleri Rusya'yı Orta Doğuya çağırmışlardı. (Laqueur, 1969, s.296) Geçen on yıl boyunca bölgede Rusya'nın birçok sorunun en yenisi ve açık ara en ciddiisi orada nüfuzunu tesis etmeye çalışmaktadır. Rusya daha önce hiç bu kadar güçlü veya bu kadar iyi organize olmamıştı. Orta Doğu'nun karakterinde temelde değişken yapısı nedeniyle, yüzyılın ilk çeyreğinden beri savaşlar hiç eksik olmamıştır. Orta Doğu ile ilgili olarak Rusya'nın coğrafi konumu özellikle önemlidir. Rusya, Amerika ile mukayese edildiğinde bölgeye daha yakın bir konumda bulunmaktadır. Ruslar tarafından olmasa da bu durum genellikle Batı tarafından göz ardı edilmektedir. (Wheeler, 1959, s.296) Rusya, sistemik hedeflerini yeniden tanımlamaya çalışırken onların dışında gelişen ulusal siyasetin dinamikleri üzerindeki bölücü süreç, Rus dış politikasının şekillenmesinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Rusya'nın Orta Doğudaki faaliyetleri onu Ukrayna'da Batı ve Çin arasında sıkışmasına neden olmuştur. Batı'nın saldırgan NATO gücü Doğu Avrupa'nın kontrolünün kaybedilmesine neden olmuştur. Bu ise Rusya'nın süper güç statüsü iddiasını etkili bir şekilde sona erdirmektedir. Buradaki savaş Rusya'nın BDT'deki konumunu dahi tehdit eder boyuta ulaşmıştır. Orta Doğu'daki Rus varlığının genişlemesi Rusların ve Arapların ulusal gururu için önemlidir. Arap-Rus yakınlaşması Amerika'nın Basra Körfezi'ndeki hayati çıkarlarını derinden etkilemektedir. (Khasan, 1998, s.104)

Rusya'nın Batı yanlısı devletlerle ticari ilişkilerini giderek daha önemli hale getiren, Orta Doğu'da sıkı ekonomik çıkarları vardır. Rusya nükleer silahların yayılmasının önlenmesi ilkesini bu teknolojiyi İran'a satarak delmiştir. Arap-İsrail

çatışması ve bölgeye yeni yerleşimciler getirilmesinde Rusya İran tandanslı bir bakış açısı sergilemiştir. Rusya'nın Orta Doğu'daki diplomatik hamleleri, özellikle İran, Suriye, Hamas veya Hizbullah gibi bölgedeki revizyonist Batı karşıtı güçleri desteklediğinde İsrail ve ABD'yi oldukça rahatsız etmektedir. (Dannreuther, 2012, s.543) Sabır, sefaletin ve baskının acı tadı Yeni Rusya'nın Arap-İsrail ikilemine çok daha mütevazı, verimli bir şekilde çözümlerle dengeleyebileceği bir ortamın oluşmasına vesile olabilir. (Kreutz, 2002, s.60)

Rusya'nın Orta Doğu'ya yönelik dış politikasını anlamak için özellikle Suriye İç Savaşı, İran'ın bölgesel operasyonları ve Yemen ihtilafı da dâhil olmak üzere bir dizi Rusya ile ilgili çeşitli Orta Doğulu aktörler arasında hem ayrışma hem de yakınlaşma alanlarına bakmak gerekiyor. Yenilenen küresel gerilimlerin Rusya'nın Soğuk Savaş döneminden beri Batı ile yüzleşmesinde Orta Doğu'ya güncel yaklaşımında belirgin bir etkisi vardır. Moskova'yı bölgede daha fazla kazanca iten ekonomik çıkarları ve iç güvenlik mülahazaları olmuştur. Rusya'nın bugün küresel bir oyuncu olarak önemini ancak hem yeni trendleri hem de eski gelenekleri inceleyerek anlayabiliriz. Moskova Ukrayna ve Suriye'deki faaliyetleri nedeniyle büyük bir ambargoya muhatap olmuştur. Bu sorunları askeri güç kullanarak çözmeye çalışması işlerini daha da çıkılmaz hale dönüştürmüştür. (Kozhanov, 2022, s.9) Rusya için Orta Doğu çıkarları açısından son derece önemlidir. Rusya, Orta Doğu ana güç dengesi olarak ABD'nin yerini almaya çalışmıştır. Fakat Ukrayna Savaşı'nın çıkması onu bir miktar bölgede pasifize etmiştir. Rusya, Orta Doğu'da uzun bir müdahillik geçmişiinden yararlanmaktadır. Rusya bölgeye coğrafi olarak yakındır. Orta Doğu'da aktif bir diplomasi politikası izlemektedir. Batı'nın tüm menfi çabalarına rağmen Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin bölgede yetenekli bir oyuncu olmaya devam etmektedir. Orta Doğu konusunda kararsız kalan ABD'nin boşluğunu Rusya ve Türkiye doldurmaktadır.

Kaynaklar:

İnternet Kaynakları:

Alterman, Jon. (2023). Russia in the Middle East After Ukraine. <https://www.csis.org/analysis/russia-middle-east-after-ukraine>. Erişim tarihi (04.06.2023).

Dannreuther, R. (2012). Russia and the Middle East: A Cold War Paradigm? *Europe-Asia Studies*, 64(3).

Kantörün, Ufuk. (2010). “Bölgesel Enerji Politikaları ve Türkiye”. Bilge Strateji. No: 2(3).

Kemaloğlu, İ. (2013). “Orta Doğu Silah Pazarında Rusya'nın Payı”. Middle Eastern Analysis/ Ortadoğu Analiz, 5(55).

Khasan, H. (1998). Russia's Middle Eastern Policy. The Indian Journal of Political Science, 59(1/4).

Kozhanov, Nikolay. (2022). Russian Foreign Policy Towards the Middle East: New Trends, Old Traditions. Oxford University Press.

Kreutz, A. (2002). The geopolitics of post-soviet Russia and the middle east. Arab Studies Quarterly, 24(1).

Laqueur, W. (1969). Russia Enters the Middle East. Foreign Affairs, 47(2).

Lukyanov, Fyodor. Lavrov, Sergei. Primakov, Yevgeny. (2020). Russia and the Middle East: Viewpoints, Policies, Strategies. Minneapolis: East View Press.

Marom, Anat Hochberg. (2023). “Russia's Foreign Policy in the Middle East”, <https://idsf.org.il/en/interviews-en/russias-foreign-policy-in-the-middle-east/>. Erişim tarihi (04.06.2023).

Marom, Anat Hochberg. (2023). Russia's Foreign Policy in the Middle East. <https://idsf-org-il.translate.google/>. Erişim tarihi (05.06.2023).

Poznyakov, Andrey. (2020). Aviaudar po turetskomu konvoyu v Sirii: Boleye 30 ubitykh. <https://ru.euronews.com/2020/02/27/syria-airstrike-idlib-death-toll>. Erişim tarihi (05.06.2023).

SMI. (2017). Nachal'nik Glavnogo operativnogo upravleniya Genshtaba VS RF general-leytenant Sergey Rudskoy provel brifing dlya predstaviteley SMI: Ministerstvo oborony Rossiyskoy Federatsii. https://function.mil.ru/news_page/country/more.htm?id=12108689@egNews. Erişim tarihi (05.06.2023).

Trenin, Dmitry. (2016). “Rossiya na Blizhnem Vostoke: zadachi, priority, politicheskiye stimuly”. <https://carnegiemoscow.org/2016/04/21/ru-pub-63388>. Erişim tarihi (05.06.2023).

TÜİK. (2023). Dış Ticaret İstatistikleri. www.tuik.gov.tr. Erişim tarihi (05.06.2023).

Wheeler, G. E. (1959). Russia and the Middle East. International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-), 35(3).

Wilson Center. (2023). Report, Russia in the Middle East: National Security Challenges for the United States and Israel in the Biden Era. <https://www.wilsoncenter.org/publication/report-russia-middle-east-national-security-challenges-united-states-and-israel-biden>. Erişim tarihi (03.06.2023).

Zvyagelskaya, I. D. Bogacheva, A. S. Davydov, A. A. Ibragimov, I. E. Lazovsky, S. O. Samarskaya, L. M. Svistunova, I. A. Surkov, N. Yu. Tyukaeva, T. I. (2021). Rossiyskaya politika na Blizhnem Vostoke. Perspektivy i vyzovy. Svobodnaya mysl', 6 (1690).

Araştırma-İnceleme Kaynakları:

Nizameddin, Talal. (1999). Russia and the Middle East: Towards a New Foreign Policy. New York: St Martin's Press.

Nizameddin, Talal. (2015). "Putin's Russia in the Middle East". The Middle East Book Review. Vol. 6, No. 1-2.

Sinkaya, B. (2016). "Yeni Orta Doğu Jeopolitiğinde İnan-Rusya Ekseni". Orta Doğu Analiz, 8(72).

Sladden, James. Wasser, Becca. Connable, Ben. Grand-Clement, Sarah. (2023). Russian Strategy in the Middle East. <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE236.html>. Erişim tarihi (03.06.2023).

şimşek, M. H. (2013). Türk-Rus Vize Serbestliği Anlaşmasının Turizm Ekonomisine Katkısı The Contribution of Turkey-Russia Liberty of Visa Treaty to the Tourism Economy. International conference on eurasian economies.

Vasiliev, Alexey.(2018). Russia's Middle East Policy: From Lenin to Putin. London: Routledge.

İBRAHİM ANLAŞMALARINI ORTADOĞU BÖLGESEL BARIŞINA ETKİLERİ

THE EFFECTS OF THE ABRAHAM ACCORDS ON MIDDLE EAST REGIONAL PEACE

ÖZ

2020 yılı son çeyreğinde İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Sudan ve Fas arasında İbrahim Anlaşmaları olarak da bilinen bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalar, bazı kesimlerce Ortadoğu'daki siyasi ve ekonomik ilişkilerde bir dönüm noktası olarak kabul edilmekle birlikte bazı kesimlerce de tepkiyle karşılanmıştır. Bu makalede, İbrahim Anlaşmalarının arka planını, içeriğini ve sonuçlarını ele alarak bu anlaşmaların kime ne kazandırdığını, Ortadoğu'da yıllardır devam eden Arap-İsrail anlaşmazlığının çözümüne bir katkı sağlayıp sağlamayacağı, İsrail-Filistin sorununa etkileri, diğer Arap ülkelerinin bu gelişmeye katılıp katılmayacağı ve bu çerçevede bu anlaşmanın kapsamının genişleyerek bir barış ortamı yaratıp yaratmayacağı realist yaklaşımla incelenmiştir. Ortadoğu'da güç dengesinin değişimi ile bu anlaşmaların etkisinin azaldığı, yeni ittifakların oluştuğu, Filistin meselesine çözüm getirmediği, Arap-İsrail çatışmalarını nispeten azalttığı ancak beklenen genişleme ve katılımın olmadığı sonucuna varılmış, bunların nedenleri sıralanmıştır. Çin'in Ortadoğu güç denkleminde ilave olmasının uzun vadede yaratacağı etkilerin araştırılmasının literatüre değerli katkılar sağlayacağı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Anlaşmaları, Filistin, Güç Dengesi, Realizm, Çin Grand Stratejisi.

ABSTRACT

In the last quarter of 2020, a series of agreements were signed between Israel, the United Arab Emirates, Bahrain, Sudan, and Morocco, known as the Abraham Accords. While some consider these agreements as a turning point in the political and economic relations in the Middle East, others have reacted with criticism. In this article, the background, content, and consequences of the Abraham Accords are examined from a realist approach, analyzing who benefited from these agreements, whether they contribute to the resolution of the Arab-Israeli conflict that has been ongoing for years in the Middle East, their impact on the Israel-Palestine issue, whether other Arab countries will join this development, and whether these agreements will create a peace environment by expanding their scope. It is concluded that with the changing balance of power in the Middle East, the impact of these agreements has decreased, new alliances have formed, and they have not resolved the Palestinian issue. While these agreements have relatively reduced Arab-Israeli conflicts, the expected expansion and participation have not materialized, and the reasons for this are listed. It is also determined that researching the long-term effects of China's addition to the Middle East power equation would be a valuable contribution to the literature.

Keywords: Abraham Accords, Palestine, Balance of Power, Realism, China's Grand Strategy.

(Kemal BAŞAK) Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler ABD, Doktora Öğrencisi,
basak.kemal@hbv.edu.tr.

1. GİRİŞ

ABD Başkanı Donald J. Trump, İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu, Bahreyn Dışişleri Bakanı Abdullatif Al Zayani ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) Dışişleri ve Uluslararası İşbirliği Bakanı Abdullah Bin Zayed Al Nahyan tarafından imzalanarak 15 Eylül 2020 tarihinde kamuoyu ile paylaşılan “İbrahim Anlaşmaları Deklarasyonunda”²; Ortadoğu’da barışı korumanın ve güçlendirmenin önemine vurgu yapılarak üç semavi din ve kültürler arası diyalogun teşvik edildiği bildirilmektedir. Devletler arasında dostane ilişkiler geliştirmenin Ortadoğu’da kalıcı barışı ilerleteceğine olan inanç belirtilerek bütün bölgeye bir mesaj verilmektedir. Bu anlaşmalarla maksatlarının radikalleşmeyi ve çatışmayı sona erdirmek olduğunu belirtmekle İsrail ile bölgedeki komşuları arasında İbrahim Anlaşmaları ilkeleri altında diplomatik ilişkiler kurulmasında kaydedilen ilerlemeyi sıcak bir gelişme olarak ortak çıkarları ve dostane ilişkileri pekiştirmek ve genişletmek için diğer girişimleri de cesaretlendireceği belirtilmektedir.

Bu Deklarasyon; 13 Ağustos 2020 tarihinde BAE-İsrail arasında imzalanan “İbrahim Anlaşmaları Barış Antlaşması: Birleşik Arap Emirlikleri ve İsrail Devleti Arasında Tam Normalleşme, Diplomatik İlişkiler ve Barış Antlaşması”³ ve 15 Eylül 2020 tarihinde Bahreyn-İsrail arasında imzalanan “İbrahim Anlaşmaları: Barış, İşbirliği ve Yapıcı Diplomatik ve Dostane İlişkilerin Bildirisi”⁴’nin imzalanmasını müteakip yukarıda belirttiğimiz dört imzacı ülkenin ortak bildirisi olarak yayımlanmıştır.

Bu Deklarasyonun imzalanmasından sonra; ABD Hazine Bakanı Mnuchin’in Sudan’a yaptığı ziyaretinde; Sudan’ın Dünya Bankası’na olan borçlarını ödemesini ve yılda en az bir milyar dolar ekonomik yardım elde etmesini sağlayacak bir köprü kredisi anlaşması imzalanmış ve Mnuchin’in söz konusu bu ziyareti, Sudan’ın 14 Aralık’ta terörizme destek veren ülkeler listesinden çıkarılması ve terörle ilgili herhangi bir iddiaya karşı egemen dokunulmazlık elde etmesinin ardından gelmiştir.

Bu ziyaret esnasında ABD tarafından Mnuchin, Sudan tarafından ise Adalet Bakanı Nureddin Abdulbari tarafından imzalanan “İbrahim Anlaşmaları Deklarasyonu-Sudan”⁵ ile İsrail ile ilişkilerin normalleşmesine ilişkin bildiriye Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn’in ardından Sudan da katılmıştır.⁶

22 Aralık 2020 tarihinde, İsrail Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Meir Ben-Shabbat, Fas Kralı adına Fas Başbakanı Saad Dine El Otmani ve ABD Başkanı Kıdemli Danışmanı Jarek Kushner’in imzaladığı “Ortak Deklarasyon”⁷ ile İsrail’le normalleşme sürecine katılan son ülke Fas olmuştur. Fas’ın deklarasyonu imzalaması BM

² ABD Resmi İnternet Sitesi, “İbrahim Anlaşmaları Deklarasyonu”, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/10/Abraham-Accords-signed-FINAL-15-Sept-2020-508-1.pdf> (erişim tarihi: 6 Mart 2023)

³ ABD Resmi İnternet Sitesi, “İbrahim Anlaşmaları Barış Antlaşması: Birleşik Arap Emirlikleri ve İsrail Devleti Arasında Tam Normalleşme, Diplomatik İlişkiler ve Barış Antlaşması”, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/09/UAE-Israel-treaty-signed-FINAL-15-Sept-2020-508.pdf> (erişim tarihi: 6 Mart 2023)

⁴ ABD Resmi İnternet Sitesi, “İbrahim Anlaşmaları: Barış, İşbirliği ve Yapıcı Diplomatik ve Dostane İlişkilerin Bildirisi”, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/09/Bahrain-Israel-Agreement-signed-FINAL-15-Sept-2020-508.pdf> (erişim tarihi: 6 Mart 2023)

⁵ ABD Resmi İnternet Sitesi, “İbrahim Anlaşmaları Deklarasyonu, “Sudan Katılımı Belgesi”, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/01/Sudan-AA.pdf> (erişim tarihi: 6 Mart 2023)

⁶ Yasin, M. E. (Erişim tarihi: 9 Mayıs 2023). Sudan İbrahim Anlaşmasına katıldı. *Şarkül Avsat Haber Sitesi*. <https://turkish.aawsat.com/home/article/2727226/sudan-i-CC%87brahim-anla%C5%9Fmas%C4%B1%E2%80%99na-kat%C4%B1ld%C4%B1>

⁷ ABD Resmi İnternet Sitesi. (Erişim tarihi: 6 Mart 2023). İbrahim Anlaşmaları, “Fas – İsrail – ABD Ortak Deklarasyon Metni” [PDF Dosyası]. <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/01/Joint-Declaration-US-Morocco-Israel.pdf>

tarafından aidiyeti tartışmalı olan Batı Sahra topraklarının ABD tarafından Fas toprağı olarak kabul edilmesinin hemen ardından olmuştur.⁸

İbrahim Anlaşmalarının kime ne kazandırdığını, Ortadoğu'da yıllardır devam eden Arap-İsrail anlaşmazlığının çözümüne bir katkı sağlayıp sağlamayacağı, İsrail-Filistin sorununa etkileri, diğer Arap ülkelerinin bu gelişmeye katılıp katılmayacağı ve bu çerçevede bu anlaşmanın kapsamının genişleyerek bir barış ortamı yaratıp yaratmayacağı, tartışmaların yoğunlaştığı odak noktaları olmuştur.

Bu konuda uluslararası ilişkiler teorileri ışığında barışın sağlanması, çatışma ve hegemonya işbirliği, paradigmlar arası tartışma kaynakları ile konu hakkında hakemli dergilerde yayımlanmış olan makaleler ve değerlendirmeler, sosyal medya kanallarında yayımlanmış yerli ve yabancı paneller, söyleşiler ve mülakatlar, bölge ülkelerin gazete ve haber kaynakları incelenerek veri analizleri yapılmış, tartışmalar kıyaslanmış ve bir sonuca ulaşılmıştır.

Çalışma bir tarama ve değerlendirme makalesi olarak hazırlanmış olup zaman ve mekân sınırlamaları nedeniyle herhangi bir saha çalışması yapılmamıştır. Bu çerçevede, kaynakçada belirtilen yazılı ve görsel dokümanların çözümlenmesini içeren belge incelemesi yapılmıştır. Elde edilen verilerin analizi realist bakış açısıyla bütüncül yaklaşım yöntemi ile yapılmıştır.

1.1. Antlaşmaların Hedefleri ve Amaçları

İbrahim Anlaşmaları, ABD gözetiminde İsrail ile Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn arasında imzalanan iki ayrı anlaşma ile ve daha sonra Sudan'ın İbrahim Anlaşmaları Deklarasyonuna imza atarak ve Fas'ın da imzaladığı bir Ortak Açıklama ile katıldığı bir dizi anlaşmadır.

Bu anlaşmaların temel hedefinin, İsrail'in Arap dünyası ile normalleşmesi ve bölgede işbirliğinin geliştirilmesi olduğu görülmektedir. Anlaşmalar, siyasi normalleşme, güvenlik, ekonomik işbirliği, kültürel değişim ve İsrail ve Arap dünyası arasında uzun süredir devam eden çekişmenin sona erdirilmesi ve barışçıl bir geleceğin inşa edilmesi hedefini taşımaktadır.

Anlaşmaların içerikleri tartışmaların anlaşılabilmesi ve gerçekçi bir analiz yapılabilmesi amacıyla ayrı ayrı özet olarak aşağıda, imzalanma tarih sırasına göre açıklanmıştır. BAE ve Bahreyn ile yapılan anlaşmalarda İsrail tarafı olarak Başbakanın imzası bulunurken her iki ülkenin anlaşmaları bakan düzeyinde imzalanmıştır.

1.1.1. Birleşik Arap Emirlikleri ve İsrail Devleti Arasında Tam Normalleşme, Diplomatik İlişkiler ve Barış Antlaşması

İsrail, BAE ve ABD tarafından 13 Ağustos 2020 tarihinde imzalanan anlaşmayla birlikte Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır'dan (1979) ve Ürdün'den (1994) sonra İsrail ile barış anlaşması yapan üçüncü Arap devleti olmuş ve Körfez ülkeleri arasında İsrail ile anlaşan ilk ülke unvanını almıştır.

Anlaşma içeriğinde özetle; istikrarlı, barışçıl ve refah düzeyi yüksek bir Ortadoğu vizyonu gerçekleştirilmesinin amaçlandığı ifade edilmiştir. Dostane ilişkilerin daha da geliştirilmesinin Ortadoğu'da kalıcı barışın çıkarlarına hizmet edeceği belirtilmiş,

⁸ Oruç, H. (Erişim tarihi: 12 Nisan 2023). İbrahim Anlaşması Ve Sözde Normalleşmenin Filistin Meselesine Etkisi. https://www.researchgate.net/publication/347850311_IBRAHIM_ANLASMASI_VE_SOZDE_NORMALLES_MENIN_FILISTIN_MESELESINE_ETKISI

ekonomik büyümenin hızlandırılması, teknolojik yeniliklerin artırılması ve insanlar arasındaki daha yakın ilişkilerin oluşturulması yoluyla Ortadoğu'nun dönüştürülebileceği ifade edilmiştir. Dini kökenlere vurgu yapılarak Arap ve Yahudi halklarının bir ortak atadan, İbrahim'den geldiğini ifade edilmiş Müslümanların, Yahudilerin, Hıristiyanların ve tüm inançların, mezheplerin, inançların ve milliyetlerin insanların bir arada yaşadığı, bir arada yaşama, karşılıklı anlayış ve saygı ruhuna bağlı oldukları ve İsrail-Filistin çatışmasına adil, kapsamlı, gerçekçi ve kalıcı bir çözüm bulmak için birlikte çalışma konusunda kararlı oldukları belirtilmiştir.

Barışın, diplomatik ilişkilerin ve normalleşmenin tesis edilmesi, karşılıklı olarak Büyük Elçiliklerin açılması, barış ve istikrar için detaylı anlaşmalar ve düzenlemeler yapılması hususunda mutabakata varılmıştır.

Ayrıca anlaşmaya ek olarak; Finans ve yatırım, sivil havacılık, turizm, inovasyon, ticaret ve ekonomik ilişkiler, bilim teknoloji ve uzayın barışçıl kullanımı, çevre, haberleşme, sağlık, tarım ve gıda güvenliği, su, enerji, deniz anlaşmaları ve hukuksal işbirliği konularında genel esasları içeren hükümlere yer verilmiştir.⁹

1.1.2. İsrail – Bahreyn Barış, İşbirliği ve Yapıcı Diplomatik ve Dostane İlişkiler Bildirisi

İsrail, Bahreyn ve ABD tarafında 15 Eylül 2020 tarihinde imzalanan bu anlaşmada taraflar, İbrahim Anlaşmaları vizyonunu benimsemenin Ortadoğu'da barış ve güvenliği geliştireceğini belirterek her devletin egemenlik hakkına saygı duyulması ve barış ve güvenlik içinde yaşama hakkının tanınması hususunda mutabakata varmışlardır.

Ayrıca İsrail-Filistin çatışmasının adil, kapsamlı ve kalıcı bir çözümüne ulaşmak için çalışmalarını sürdürmeye karar vermişlerdir. İki ülke arasında tam diplomatik ilişkilerin kurulması, kalıcı güvenliğin sağlanması, tehditlerden ve güç kullanımından kaçınılması, birlikte yaşama ve barış kültürünün ilerletilmesi konularında mutabakata varılmıştır. Karşılıklı olarak yatırım, turizm, direkt uçuşlar, güvenlik, telekomünikasyon, teknoloji, enerji, sağlık, kültür, çevre ve diğer alanlarında anlaşmalar yapmayı ve elçiliklerin açılması konusunda anlaşmaya varmayı hedeflediklerini kabul etmişlerdir.¹⁰

1.1.3. . İsrail, BAE, Bahreyn ve ABD Arasındaki İbrahim Anlaşmaları Deklarasyonu

İsrail, BAE, Bahreyn ve ABD tarafından 15 Eylül 2020 tarihinde imzalanan bu deklarasyonda özetle; Ortadoğu'da barışı korumanın ve güçlendirmenin önemine vurgu yapılarak üç Semavi din ve kültürler arası diyalogun teşvik edildiği bildirilmektedir. Devletler arasında dostane ilişkiler geliştirmenin Ortadoğu'da kalıcı barışı ilerleteceğine olan inanç belirtilerek bütün bölgeye bir mesaj verilmektedir. Bu anlaşmalarla maksatlarının radikalleşmeyi ve çatışmayı sona erdirmek olduğunu belirtmekle, İsrail ile bölgedeki komşuları arasında İbrahim Anlaşmaları ilkeleri altında diplomatik ilişkiler kurulmasında kaydedilen ilerlemeyi sıcak bir gelişme olarak ortak çıkarları ve dostane ilişkileri pekiştirmek ve genişletmek için diğer girişimleri de cesaretlendireceği belirtilmektedir.¹¹

1.1.4. Sudan ile İbrahim Anlaşmaları Deklarasyonu

⁹ a.g.i. ABD Resmi İnternet Sitesi

¹⁰ a.g.i. ABD Resmi İnternet Sitesi

¹¹ a.g.i. ABD Resmi İnternet Sitesi

Sudan ve ABD tarafından 15 Aralık 2020 tarihinde, ABD Hazine Bakanı Mnuchin ile Sudan Adalet Bakanı Nureddin Abdulbari tarafından imzalanan bu belge¹² ile Sudan resmi olarak daha önce yayımlanmış olan İbrahim Anlaşmaları Deklarasyonuna katılmıştır. İmzalanan belgenin içeriği deklarasyonla aynıdır.

1.1.5. . İsrail, ABD ve Fas Arasındaki Ortak Açıklama

Fas, İsrail ve ABD tarafından 22 Aralık 2020 tarihinde imzalanan Ortak Açıklamada yeni bir çağın başlatılması duyurusu lanse edilmiştir. ABD ve İsrail bu açıklama ile, Batı Sahra üzerindeki Fas egemenliğini Fas'ın Batı Sahra bölgesi de dahil olmak üzere ekonomik ve sosyal gelişmesiyle ilgili iş birliğini teşvik etmek için Dakhla'da Batı Sahra bölgesinde bir konsolosluk açacak şeklinde tanımıştır ve Fas'ın Batı Sahra üzerindeki egemenliğini desteklediklerini açıklamışlardır. Bu maksatla bölgede ekonomik ve ticari fırsatları teşvik etmek için harekete geçilmesi taahhüdünde bulunulmuştur.

Bu girişimin bölgede barışın, bölgesel güvenliğin ve tüm bölge için yeni fırsatların açılmasını sağlayacağını, tam diplomatik, barışçıl ve dostane ilişkilerin kurulmasının onaylandığı bildirilmiştir.

Fas Krallığı ve İsrail Devleti: İsrail ve Fas havayolu şirketleri tarafından dahil olmak üzere, Fas ve İsrail arasında doğrudan uçuşların yetkilendirilmesi ve uçuş haklarının verilmesi; İsrail ve Fas karşıt muhatapları arasındaki tam resmi temasların derhal yeniden başlatılması ve tam diplomatik, barışçıl ve dostane ilişkilerin kurulması; Ekonomik ikili işbirliğinin dinamik ve yenilikçi bir şekilde teşvik edilmesi; Ticaret, finans ve yatırım; inovasyon ve teknoloji; sivil havacılık; vize ve konsolosluk hizmetleri; turizm; su, tarım ve gıda güvenliği; kalkınma; enerji ve telekomünikasyon gibi alanlarda işbirliğinin devam edilmesi; Rabat ve Tel Aviv'deki temsilciliklerin yeniden açılması hususunda mutabık kalmıştır.¹³

2.ARAŞTIRMALAR VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Realizm teorisi, en genel anlamıyla uluslararası ilişkilerde güç ve çıkarın önemini vurgulayan bir yaklaşımdır. İbrahim Antlaşmalarının etkileri hakkında bu teoriye dayalı olarak farklı yaklaşımlar öne sürülmektedir. İbrahim Antlaşmalarını İsrail'in bölgedeki gücünü artırmak ve İran gibi rakip güçlerin etkisini sınırlamak için bir fırsat olarak görmektedirler.¹⁴ Bu çerçevede anlaşmaların, İsrail ile Arap ülkeleri arasındaki gerginliği azaltarak, İsrail'in bölgesel saygınlığını artırabileceği ve İsrail'in Arap dünyasıyla daha yakın ilişkiler kurmasına yardımcı olabileceği değerlendirilmektedir.

Ancak karşıt görüş olarak, İbrahim Antlaşmalarının Filistin sorununu çözmeye yönelik çabaları engelleyebileceğini ve bölgesel istikrarı tehdit edebileceği, en önemli temel sorunun Filistin meselesinin adil çözülmemiş olmasının olduğu, İsrail vatandaşı olan Filistinlilerin siyasallaşmasının çok farklı sonuçlar yaratacağı ifade edilmektedir.¹⁵ Bu teoriye göre, İsrail'in Arap dünyasındaki daha fazla etkinliği, bölgedeki çatışmalara neden olabilir ve bölgesel güvenliği tehdit edebilir. İbrahim

¹² a.g.i. ABD Resmi İnternet Sitesi

¹³ a.g.i. ABD Resmi İnternet Sitesi

¹⁴ *Israel-UAE normalization: Shaping the new Middle East*, Youtube, Chatham House, 3 Nisan 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=6sCjVx9AfX8> (erişim tarihi: 15 Nisan 2023)

¹⁵ İbrahim Anlaşmaları Ölü Mü Doğdu?: Filistinliler, İsrail Aşırı Sağı ve Gelecek- Soli Özel |Gündem #1, Youtube, Parrhesia Düşünce Kuruluşu Boğaziçi Üniversitesi, 19 Mayıs 2021, [İbrahim Anlaşmaları Ölü Mü Doğdu?: Filistinliler, İsrail Aşırı Sağı ve Gelecek- Soli Özel |Gündem #1 - YouTube](https://www.youtube.com/watch?v=6sCjVx9AfX8), (erişim tarihi: 26 Nisan 2023)

Antlaşmalarının Filistin halkının haklarına zarar verebileceği ve bölgedeki çatışmaları daha da kötüleştirebileceği de göz ardı edilmemelidir.

Liberaller, uluslararası ilişkilerde işbirliği, uluslararası hukuk ve insan hakları gibi konulara önem veren bir yaklaşım sergilerler. Bu çerçevede yapılan yorumlarda İbrahim Antlaşmalarının bölgedeki işbirliğini artırarak, barış ve istikrarı teşvik eden bir adım olacağı ve İsrail – Filistin barışına da katkı sağlayacağı ifade edilmektedir.¹⁶ Bu anlaşmaların, Arap dünyası ile İsrail arasında bir uzlaşmayı temsil edebileceği ve bu uzlaşmanın bölgesel işbirliği ve ekonomik kalkınma için bir fırsat yaratabileceği değerlendirilmektedir. Ayrıca bu kapsamda, İbrahim Antlaşmalarının bölgede barış ve istikrar sağlama çabalarına katkıda bulunarak, insan hakları ve demokrasi gibi değerleri de teşvik edebileceği sonucu çıkarılabilir.

Post pozitivist Yapısalcılar, uluslararası ilişkilerde devletlerin dış politikalarını belirleyen yapısal faktörlere, özellikle de ekonomik ve jeopolitik faktörlere odaklanan bir yaklaşım sergilerler. Bu paradigma çerçevesinde, İbrahim Antlaşmalarının bölgesel ekonomik entegrasyonu artırarak, bölgedeki ekonomik kalkınmaya katkıda bulunabileceği, bölgedeki ekonomik yapıyı dönüştürerek, Arap dünyasındaki ticaretin ve yatırımların artmasına olanak sağlayabileceği göz önüne alındığında olumlu bir etki beklenmektedir. Ayrıca, İbrahim Antlaşmalarının bölgesel güç dengelerini özellikle İran'ın gücünü sınırlama çabalarını baltalayabileceği bu nedenle bölgedeki güç dengelerini değiştirerek, bölgesel istikrarsızlığı artırabileceği görüşü de geçerli bir argümandır.

İbrahim Antlaşmalarına karşı çıkanlar genellikle antlaşmaların İsrail-Filistin sorununun çözümüne bir katkı sağlamayacağı ve İsrail'in Filistin topraklarındaki işgalini meşrulaştıracağını ifade etmektedirler. İbrahim Antlaşmalarının İsrail-Filistin sorununu çözmek yerine, Arap dünyasını daha da bölünmüş ve zayıf hale getireceği endişesi taşınmaktadır. Türkiye, Filistin, Cezayir, Lübnan, İran ve Katar anlaşmalara karşı tutum alan ülkelerdir. Ayrıca, İbrahim Antlaşmalarına karşı çıkanlar arasında İsrail içinde de bazı kesimler yer almaktadır. Bu gruplar, Antlaşmaların İsrail'in ulusal çıkarlarına zarar vereceğini, İsrail'in güvenliği için gerekli olan Arap dünyasıyla sürdürülen ittifakları zayıflatacağını ve İsrail'in uluslararası toplumda yalnızlaşmasına neden olacağını ifade etmektedirler.

Haaretz gazetesinde, yazar Gideon Levy, anlaşmaları "barış anlaşmaları" olarak nitelermemiş ve anlaşmaların gerçekten barış getirip getirmeyeceği konusunda şüpheli olduğunu ifade etmiştir.¹⁷ The Times of Israel gazetesinde, yazar David Horowitz, anlaşmaların İsrail-Arap ilişkilerinde bir dönüm noktası olmasına rağmen, Filistin sorununu çözmeyeceğini ve İsrail'in işgal politikalarını meşrulaştırdığını savunmuştur.¹⁸

Dört ülke medyası üzerinde yapılan bir araştırmada; İmzalanan anlaşmayı ve beraberinde gelen gelişmeleri Türkiye ve İran medyası olumsuz tanımlarken, buna karşılık Mısır ve Suudi Arabistan medyası olumlu olarak tanımlamaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde Suudi Arabistan ve Mısır anlaşmaları tarihi adım ve adil, kapsamlı ve kalıcı çözüm umudu olarak tanımlarken Türkiye ve İran medyası, Arap

¹⁶ Conversations on the Abraham Accords: The Future of Middle East Peace Part 1 (Feat Jason Greenblatt), Youtube, JBS Jewish Television Channel, 12 Ekim 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=BrYLFeNEA> (erişim tarihi: 27 Nisan 2023)

¹⁷Haaretz Gazetesi, <https://www.haaretz.com/opinion/.premium-trump-s-abraham-accords-israel-s-peace-for-the-price-of-occupation-1.9198354> (erişim tarihi: 12 Nisan 2023)

¹⁸ The Times of Israel, <https://www.timesofisrael.com/abraham-accords-bring-real-benefits-but-they-wont-solve-the-palestinian-issue/> (erişim tarihi: 12 Nisan 2023)

ülkelerinin İsrail ile ilişkilerini normalleştirme girişimini “tarihi bir hata” ve “Filistin/ İslam davasına ihanet” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁹

İbrahim Antlaşmalarını destekleyen ülkeler, antlaşmaların bölgedeki barış ve istikrarı artıracığını, ekonomik iş birliği imkanlarını genişleteceğini ve Arap dünyasının İsrail ile normalleşmesine öncülük edeceğini savunmaktadırlar. Ayrıca, Antlaşmaların İsrail ve Arap dünyası arasındaki tarihi düşmanlıkları sonlandırabileceği ve Filistin sorununa adil bir çözüm bulunması için önemli bir adım olabileceğini belirtmektedirler.

Diplomatik İlişkiler ve Politik Araştırmalar Merkezi (DİPAM)’ın Kasım 2020 tarihinde yayımlanan, “*İbrahim Antlaşmasının Jeopolitik Sonuçları*” Raporunda; “Arap-İsrail normalleşmesi, Suudi Arabistan, Mısır ve BAE gibi statüko yanlısı güçler ile statüko karşıtı aktörler -Türkiye, Katar ve İran- arasındaki kutuplaşmayı ve bölünmeyi şiddetlendirmeye hizmet eden bölgedeki mevcut jeopolitik fay hatlarını kurumsallaştırma olasılığı yüksektir” şeklinde özetlenmektedir.²⁰

Yıllardır Filistin-İsrail meselesinin aynı zamanda bir Arap-İsrail meselesi olduğunu ileri süren ve bu nedenle de maddi ve manevi olarak Arap devletlerinin desteğini alan Filistin yönetimi, BAE ile İsrail arasındaki normalleşme haberleri üzerine BAE’yi eleştirip, kendilerini sırtlarından bıçaklamakla suçlamıştır.²¹ Bahse konu ülkelerinde resmi olarak İsrail’i tanımaları halinde Birleşmiş Milletler öncülüğünde sürdürülen iki devletli çözüm planının ve halen geçerliliğini koruyan 2002 tarihli Arap Barış Planının bir hükmü kalmayacaktır. Zira her iki planda da, İsrail’in 1967 öncesi sınırlara dönmesi, Filistinli mültecilerin topraklarına geri dönmesi, Yahudi yerleşimlerinin sonlandırılması ve başkenti Kudüs olan bir Filistin devleti kurulması öngörülmektedir. Özellikle Arap Barış Planında, İsrail’in bu şartları kabul etmesi halinde Arap ülkelerinin de İsrail’i resmi olarak tanıyacağı taahhüt edildiğinden, yeni durumda buna gerek kalmadığı görülmektedir.²²

Filistin yönetimi, Arap Birliğine bahse konu anlaşmanın kınanmasını öngören bir tasarı sunmuş ve Arap devletlerini başkenti Kudüs olan bir Filistin devleti kurulmadan İsrail ile normalleşmemeye çağırmıştır. Ancak bu karar taslağı Arap Birliğince kabul edilmemiştir. Bu tutum Arap Birliği ülkeleri arasındaki fikri ayrılığı ve kararsızlığı en açık şekliyle göstermektedir.

Ortadoğu’daki yeni güvenlik açılımlarını İbrahim Antlaşmaları kapsamında değerlendiren bir çalışmada; ABD, İsrail ve BAE politikalarının ortak rakip olarak gördükleri İran’a karşı üstünlük kurma çabası kapsamında asgari müşterekte buluşması beklenen bir durum olduğu belirtilerek ABD, İsrail ve BAE arasında sürdürülen ticaretin hem maddi nedenlerle hem de İran tehdidine karşı stratejik ortaklığı güçlendirme amacıyla gelişeceği değerlendirilmiştir.²³ Aynı makalede İbrahim Antlaşmasının kısa dönemde Ortadoğu bölgesine en önemli etkisinin, Filistin Yönetiminin yalnızlaşması ve İsrail’in baskıları karşısında Arap

¹⁹ İsmail Akdoğan, Mikail Uğuş, Muzaffer Musab Yılmaz, “Gerçekliğin Yeniden İnşası: Arap-İsrail Normalleşmesinin Ortadoğu Basınında Çerçevesi”, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, 2021 Cilt: 8, Sayı: 1, s.93

²⁰ Giorgio Cafiero, Esra Albayrakoğlu, “İbrahim Antlaşmasının Jeopolitik Sonuçları”, Tercüme: Muhammet Fatih Şahin, Diplomatik İlişkiler ve Politik Araştırmalar Merkezi (Dipam), İstanbul, Kasım 2020, <https://dipam.org/rapor-ibrahim-anlasmasin-jeopolitik-sonuclari/> (erişim tarihi: 26 Nisan 2023)

²¹ Haydar Oruç, [İbrahi Antlaşması ve Sözde Normalleşmenin Filistin Meselesine Etkisi](https://www.gazetebirlik.com/yazarlar/ibrahim-anlasmasin-filistin-meselesine-etkisi/), <https://www.gazetebirlik.com/yazarlar/ibrahim-anlasmasin-filistin-meselesine-etkisi/> (erişim tarihi: 12 Nisan 2023)

²² Haydar Oruç, a.g.m.

²³ Güngör Şahin, Serhat Güzel, “Ortadoğu Güvenliğinde Yeni Açılımlar Ve İbrahim Antlaşması”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 34, 2021, <https://doi.org/10.20875/makusobed.951573> (erişim tarihi: 12 Nisan 2023)

yönetimlerinin sessiz kalması olacağı değerlendirilmiş ve uzun vadede bölgedeki barış ve istikrarın sağlanmasında etkin bir araca dönüşmeyeceği sonucuna ulaşılmıştır.

Filistin meselesini odak noktası olarak yapılmış bir çalışmada; uzun vadeli barışın, sorunun esas kaynağı olan Filistin sorunu çözülmeden sağlanamayacağı belirtilmiş ve benzer şekilde Filistin'in çıkarlarına aykırı olacağı düşüncesiyle, Türkiye ve İran gibi ülkelerin de İsrail ile Arap ülkeleri arasında normalleşmeye karşı çıktıkları ifade edilmiştir. İbrahim Anlaşmalarının zamanlama, uluslararası toplumla çelişme ve iki devletli çözümü reddetme gibi zayıflıkları bulunduğu sonucuna varılmıştır.²⁴

Trump yönetiminden görevi devralan Biden yönetiminin İbrahim Anlaşmalarına karşı nasıl bir tutum izleyeceğinin anlaşılması maksadıyla ABD merkezli "Council on Foreign Relations" (CFR) platformunca düzenlenen panel incelenmiştir. İbrahim Anlaşmaları ve Filistin-İsrail Çatışması Paneline²⁵ katılan katılımcılar, Biden yönetiminin İbrahim Anlaşmalarına yaklaşımını ve yeni yol haritasının nasıl şekillenebileceğini tartışmışlar, bu kapsamda Trump'ın başlattığı bu inisiyatifi Biden'ın da devam ettireceğini, ancak Trump tarafından göz ardı edilen Suudi Arabistan'ın da sürece dahil edilmesi için çalışma yapılmasının önemli olduğunu ayrıca Filistin sorununun görmezden gelinerek bir ilerleme sağlanmasının zor olduğunu belirtmişlerdir.

Genel anlamda İbrahim Anlaşmaları, İsrail'in Arap dünyası ile normalleşme sürecinde önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. İsrail'in Arap ülkeleri ile diplomatik ilişkileri tarihsel olarak zayıf olmuştur. Bunun temel nedeni, İsrail'in Filistin toprakları üzerindeki işgalinin Arap dünyası tarafından kabul edilmemesidir. Ancak son yıllarda, Arap ülkeleri ve İsrail arasındaki ilişkilerde bir değişim yaşanmaya başlandığı gözlenmektedir. İbrahim Anlaşmaları, İsrail'in bölgedeki yalnızlığına son verme ve Arap dünyası ile normalleşme sürecini başlatma amacı taşımaktadır. Bölgedeki en büyük tehdit olarak görülen İran'ın yükselişine karşı, İsrail'in ve BAE ile Bahreyn'in güçlerini birleştirmesi amaçlanmaktadır. İbrahim Anlaşmaları, ABD'nin bölgedeki etkisini artırma hedefiyle de ilişkilendirilmektedir. ABD, bölgedeki müttefiklerini güçlendirmek, İran'ın nükleer programını engellemek²⁶ ve Arap dünyası ile ilişkileri normalleştirmek amacıyla bu anlaşmaları desteklemiştir.

İbrahim Anlaşmalarının birinci ve ikinci yılında yapılan değerlendirmelerde; normalleşmenin, anlaşmaya imza atan ülkelere güvenlik, ekonomi, bilim ve kültür alanlarında büyük değişimlerden yararlanma şansı sunduğu belirtilerek gelişen ticaret hacmi rakamları sunulmuştur. Ayrıca bu anlaşmaların daha geniş bölgesel ekonomik entegrasyonu teşvik etme potansiyeli bulunduğu, normalleşmenin bölgeye yansımalarının Ürdün ve Mısır'ı, İsrail ile donuk olan ekonomik ve siyasi ilişkilerini yeniden canlandırmaya yönelttiği belirtilmiştir.^{27 28}

²⁴ Polen Bayrak, "Abraham Accords: Palestine issue should be addressed for a peaceful Middle East", Faculty of Law, University of London, Cappadocia Journal of Area Studies (CJAS) 2021, vol.3, no.1, Haziran 2021, s.104-115, <http://dx.doi.org/10.38154/cjas.4>, (erişim tarihi:12 Nisan 2023)

²⁵ *The Abraham Accords and the Israeli-Palestinian Conflict*, Youtube, Council on Foreign Relations (CFR), 2 Nisan 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=pgSvRd7pmaU> (erişim tarihi:12 Nisan 2023)

²⁶ Conversations on the Abraham Accords: The Future of Peace in the Middle East" Part Two (Dan Shapiro), Youtube, JBS Jewish Television Channel, 28 Ekim 2022, [Conversations on the Abraham Accords: The Future of Peace in the Middle East" Part Two \(Dan Shapiro\) - YouTube](https://www.youtube.com/watch?v=IT75erED6KY) (erişim tarihi: 27 Nisan 2023)

²⁷Anadolu Ajansı, Şerife Akıncı, "İkinci Yılında İbrahim Anlaşmaları ve Gelinen Nokta", Uludağ Üniversitesi <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/ikinci-yilinda-abraham-anlasmalari-ve-gelinen-nokta/2691849> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2023)

²⁸ The Abraham Accords One Year Later: Assessing the Impact and What Lies Ahead, Youtube, Woodrow Wilson Center, 14 Eylül 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=IT75erED6KY> (erişim tarihi: 2 Mayıs 2023)

3.BULGULAR VE YORUM

Trump yönetimi, 3 Kasım 2020 Amerikan Başkanlık seçimlerinden önce mümkün olabildiği kadar Arap ülkesini İsrail ile normalleştirerek iç kamuoyunu etkilemeye çalışmış, böylelikle Yahudi oylarını alıp bir dönem daha iktidarda kalma hesabı yapmıştır. Dış siyasette ise ABD Ortadoğu'da azalan etkisini artırmak ve bölgede yeniden başat rol oynamak maksadıyla önemli bir hamle olarak bu anlaşmaları desteklemiştir.

BAE ve Bahreyn'in normalleşme adımı ise, şimdiye kadar örtülü bir şekilde sürdürülen ilişkilerin alenileşmesi olarak yorumlanabilir. Ayrıca her iki ülke İran'ın etkisine karşı kendilerini ABD yanında saf tutarak güvenceye almışlardır. Bunun faydasını da anlaşmayı müteakip ABD ile yaptıkları silah ve mühimmat satışı anlaşmaları ile görmüşlerdir.

Sudan'ın Dünya Bankası'na olan borçlarının ödemesi ve yılda en az bir milyar dolar ekonomik yardım sağlayacak bir köprü kredisi anlaşması imzalanması ve Sudan'ın terörizme destek veren ülkeler listesinden çıkarılması ve terörle ilgili herhangi bir iddiaya karşı egemen dokunulmazlık elde etmesi Sudan'ın anlaşma deklarasyonuna imza atmasının ardındaki gerçekler olarak tespit edilmiştir.

BM tarafından da tartışmalı bölge olarak tanımlanan Batı Sahra'nın ABD tarafından Fas toprağı olarak kabul edilmesi teklifi, Fas'ın İsrail ile normalleşmeyi kabul etmesinin en önemli gerekçesini oluşturmuştur.

İsrail her zamanki gibi ABD'nin desteği ve hazırladığı politik ortamla bölgedeki tarihi hedefi için inşa ettiği kaleye bir tuğla daha koyarak asıl kazanan taraf olmuştur.

Bu Anlaşmaların aktörleri olan ABD, İsrail, BAE, Bahreyn, Sudan ve Fas ile ilgili en temel çıkar ilişkilerini yukarıdaki beş kısa paragrafta realist yaklaşımlı bir değerlendirme ile tespit ettikten sonra anlaşmaların bölgedeki ve bölge dışındaki diğer aktörlerle ilişkileri nasıl etkilediğini değerlendirmek ve yorumlamak gerekecektir.

3.1.Antlaşmaların Arap-İsrail Çatışmasına Etkileri

İbrahim Anlaşmalarının Arap-İsrail çatışmasına etkileri tartışmalıdır. Ancak bu anlaşmaların Arap devletleri arasında bölünmeye ve fikir ayrılıklarına neden olduğu çok açıktır. İsrail ile normalleşme anlaşmalarının İsrail-Filistin sorununu çözmeden ve hatta bu sorunu göz ardı ederek yapılmış olması bu bölünmenin ve fikir ayrılıklarının temel sebebidir.

ABD, özellikle Trump yönetimi bu süreci başarısız bir şekilde yöneterek aslında bölgede var olan temel sorunlara dokunmadan kendi çıkarları ve İsrail menfaatleri doğrultusunda imzacı Arap devletlerine verdiği birtakım avantajlarla hatta siyasi rant sayılabilecek destek ve vaatlerle bu anlaşmaların imzalanmasını sağlamıştır. Bu diğer bölge ülkelerinin çoğunluğunca kabul görmediği için fikri ayrılıkta derinleşmeye ve cepheleşmeye sebep olmuştur. Bu da bölgeye yeni istikrarsızlık ve çatışmaları beraberinde getirecektir.

Filistin, anlaşmaların İsrail-Filistin sorununa çözüm getirmeden imzalanmış olmasının İsrail'in işgal ve Siyonist politikalarına yol vereceği gerekçesiyle anlaşmalara karşı çıkmıştır. Filistin'i destekleyen ülkeler çok sert tepki göstererek anlaşmaları ihanet olarak nitelmişlerdir. Ancak Filistin'in anlaşmalara karşı tavır alınmasına yönelik hazırladıkları Arap Birliği taslak karar teklifinin 22 üyeli Arap Birliğince kabul görmemesi sert tepki gösterenlerin karşısında yeni bir kamplaşma yaratmıştır. Arap Birliği Genel Sekreterliği'nin Arap Barış Girişimi'ne aykırı olarak

İsrail ile normalleşen BAE ile Bahreyn'e destek vermesi nedeniyle Filistin birliğin dönem başkanlığını bırakmıştır. Birlik maksatlı bu örgütte bu tür ayrışmalar bölge güvenliği için tehlikelidir. Ayrıca anlaşmalara sert tepki gösteren ülkelerin bundan sonra İsrail'e karşı tutumları daha da radikal olacaktır.

3.2. Antlaşmaların Bölgedeki Güç Dengelerine Etkisi

Uluslararası sistemde bir bölgede barışı sağlayan en önemli ekenlerden birisi de Güç Dengesidir. Güç dengesinin bozulması çatışma çıkma riskini artırır. Güvenlikte iki temel yol silahsızlanma ve örgütlenmedir. Ortak güvenliğin üç koşulu da ortak örgüt kurmak, kollektif garanti ve güvensizliği sağlayan nedenin ortadan kaldırılmasıdır.

BAE anlaşmalar sonrası ABD'den aldığı silah, mühimmat ve teçhizatla askeri açıdan güç dengesini değiştirirken güvenliğin iki temel unsurundan biri olan silahsızlanma prensibine aykırı davranmıştır. ABD yönetimi BAE'ne 23 milyar dolar tutarındaki 50 adet F 35 ve 18 adet Predatör olarak isimlendirilen SİHA ile bunların cephanesinden oluşan paketin satışını onaylanmıştır. Dolayısıyla BAE, İsrail ile normalleşmesinin karşılığında ABD'den silah alarak ödüllendirilmiştir.²⁹ Ayrıca anlaşmalar Arap Birliği Örgütünde fikir ayrılığı yaratarak zayıflığa ve kırılmalığa yol açmıştır, güvenliğin ikinci temel yolu olan örgütlenme var olan yapısında yani Arap Birliği içinde güvensizlik yaratmıştır. Son olarak güvenliğin üç koşulundan biri olan güvensizliği sağlayan nedenin ortadan kaldırılması gerekliliği bu anlaşmalarda göz ardı edilmiş ve Filistin meselesine bir çözüm getirmemiştir. Bu değerlendirme çerçevesinde bozulan güç dengesi dengelenmediği takdirde bölge yeni çatışmalara gebecektir.

İbrahim Anlaşmaları ayrıca, bölgedeki jeopolitik dengeleri de etkilemiştir. Yeni bir güç oluşumu ile İsrail, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri, İran'ın bölgedeki nüfuzunu sınırlamak için işbirliği tesis etmişlerdir. Ayrıca anlaşmalar İsrail'in bölgedeki itibarını artırmıştır. İsrail, anlaşmalar sayesinde Arap dünyası ile normalleşme sürecine girmiş ve daha önce yalnızca Mısır ve Ürdün ile yürüttüğü barış sürecine, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Sudan ve Fas'ı da de dahil etmiştir. Bu, İsrail'in bölgedeki yalnızlığını sona erdirmiş ve daha fazla Arap ülkesi ile diplomatik ilişkiler kurmasına olanak sağlamıştır. Bu çerçeveden baktığımızda; İbrahim anlaşmaları İsrail lehine bölgede güç dengesini bozmuştur. Bununla paralel olarak anlaşmalar İsrail'in askeri gücünü de artırmıştır. İsrail, anlaşmaların imzalanması sonrasında, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn ile askeri işbirliği anlaşmaları imzalamıştır. Bu anlaşmalar, İsrail'in bölgedeki askeri varlığını güçlendirmiş ve İsrail'in savunma kabiliyetini artırmıştır. Diğer yandan, İbrahim Anlaşmaları, Arap dünyasında İsrail'e karşı olan geleneksel düşmanlığı ve boykotları da zayıflatmıştır.

Çin'in İran - Suudi Arabistan girişimi ile bölgedeki güç dengesine etkisi yeni bir değerlendirme yapılmasını gerektirmektedir. Çin'in Ortadoğu'da *Yeni Grand Stratejisi* üç ana hedef etrafında şekillenmektedir: ABD etkisini zayıflatmak, enerji kaynaklarını güvence altına almak ve ekonomik iş birliğini teşvik etmek. Bu hedeflere ulaşmak için Çin, İran ve Suudi Arabistan gibi ülkelerle daha yakın ilişkiler kurarken, Suriye ve Pakistan gibi stratejik ortaklarına ekonomik ve askeri yardım sağlamaktadır.³⁰ Çin böylelikle Ortadoğu'ya dengeleyici bir aktör olarak girmiştir. Bu görüşmeler meyvelerini vermiş ve 10 Mart 2023 tarihinde İran ile Suudi Arabistan arasında normalleşme anlaşması Pekin'de imzalanmıştır. ABD'nin bölgedeki belirsiz tutumundan faydalanan Çin ABD'nin anlaşamadıkları ile anlaşarak güç

²⁹ Haydar Oruç, a.g.m.

³⁰ İsmail Sarı, "Çin'in Ortadoğu'da Yeni Grand Stratejisi", Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (ORSAM), Nisan 2023 Cilt:14 Sayı:124, s.14

dengeindeki boşluğu doldurmuştur. Bu etki bölgede kolayca hareket edebilecek aktörleri sınırlandırarak güvenliğin sürdürülebilir olmasını sağlayacaktır. Ancak, bu gelişmelerin ve anlaşmaların sonuçlarının bölgedeki uzun vadeli etkileri hala belirsizdir.

3.3. Antlaşmaların Bölgesel İşbirliği ve Ekonomik Entegrasyona Etkisi

İbrahim Anlaşmaları ekonomik açıdan da önemli sonuçlar doğurmuştur. İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn arasındaki ticari işbirliği artmıştır. Bu durum, bölgedeki ekonomik işbirliği potansiyelini de artırmıştır. İbrahim Anlaşmaları, bölgesel işbirliği ve ekonomik entegrasyonu teşvik eden bir girişim olarak öne çıkmaktadır. Anlaşmalar, İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn arasında ekonomik, turistik, kültürel ve birçok alanda işbirliği yapılmasını öngörmektedir. Özellikle, anlaşmaların ekonomik boyutu, bölgesel ekonomik entegrasyonun önemli bir adımı olarak değerlendirilmektedir.

İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn arasındaki bu anlaşmalar, bölgedeki siyasi ve diplomatik ilişkilerde de bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Bu anlaşmalar, bölgedeki diğer ülkeler arasında da bir normalleşme sürecinin başlamasına yol açacağı beklentisi yaratmıştır. Sudan ve Fas İsrail ile ilişkilerini normalleştirmeyi kabul etmişlerdir.

Ancak, anlaşmaların yürürlüğe girmesi için gerekli olan bölgesel istikrarın sağlanması, bölgesel işbirliğinin sürdürülebilmesi için kritik öneme sahiptir. Özellikle, İsrail-Filistin sorunu hala çözüme kavuşturulamadığı için, anlaşmaların uzun vadeli etkileri gecikmeli olarak seyretmektedir.

İbrahim Anlaşmaları, bölgesel işbirliği ve ekonomik entegrasyonu teşvik eden önemli bir adım olarak görülmektedir. Liberal ve yapısalcı paradigmlar açısından bu gelişmeler barışın sağlanmasına katkı sağlayacak bir olgu olarak görülse de bölgenin kendine has yapısı, tarihten gelen köklü sorunları ve bu sorunların çözülmemiş olması realist düşüncenin güç ve çıkar mücadelesini ön planda tutan yaklaşımıyla bölgede istikrarsızlığın ve çatışmaların devam edeceğini göstermektedir.

3.4. Antlaşmaların Filistin Sorununa Etkisi

Arap Birliğinde yapılan toplantıda İsrail'in ilhak planından vazgeçtiğini belirterek Filistin karar tasarısını engelleyen BAE'leri Netanyahu'nun ısrarla ilhak planından vazgeçmediklerini ifade etmesi üzerine zor durumda kalmış ve ABD'nin araya girmesini talep etmiştir. Bizzat Trump'ın araya girmesiyle İsrail yönetimi, ilhak planının iptal edilmediğini ama şimdilik askıya alındığını açıklamıştır.³¹ Bu açıklamaya rağmen İsrail hükümeti çok kısa bir süre sonra işgal altındaki Batı Şeria'da birçok yeni Yahudi yerleşim yerinin açılmasına onay vermiştir. Yani BAE'nin iddia ettiği gibi ilhak planı iptal olmadığı gibi askıya da alınmamış aksine işgal ve ilhak tüm hızıyla devam etmiştir. Günümüzde hala İsrail'in saldırıları devam etmekte, bu soruna çözüm yolunda anlaşmaların hiçbir katkı sağlamadığı açıkça görülmektedir.

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Uluslararası disiplinde bir konunun arka planının anlaşılması için "Cui Prodest" yani "Kim Kazanıyor" sorusuna cevap aramak lazımdır. ABD stratejik ortaklığında yapılan bu hamle ile kısa vadede kazanan yine İsrail olmuştur. İsrail Siyonist felsefe ile

³¹ Euronews, "İsrail Başbakanı: BAE ile anlaştık, Batı Şeria'yı ilhak girişimini 'geçici olarak' askıya aldık" <https://tr.euronews.com/2020/08/13/israil-basbakan-bae-ile-anlast-k-bat-seria-y-ilhak-girisimini-gecici-olarak-ask-ya-ald-k> (erişim tarihi: 3 Mayıs 2023)

planladığı siyasi hedefine giden yola yapı taşlarını birer birer koymaktadır. Kısa vadede kazanan diğer taraflar tatbiki BAE, Bahreyn, Sudan ve Fas'tır.

Trump yönetimi, 3 Kasım 2020 Amerikan Başkanlık seçimlerinden önce iç kamuoyunu etkilemeye çalışarak bir dönem daha iktidarda kalma, dış siyasette ise Ortadoğu'da azalan etkisini artırmak maksadıyla bu anlaşmaları tarihsel sorunları göz ardı ederek desteklemiştir. Takiben Biden yönetimi sürece tepkisiz kalmış ancak bir yıl sonra sürece etkili olarak sahip çıkmıştır. Bu belirsizlik bölgede güç dengesinde boşluk yaratmıştır. ABD'nin bölgedeki belirsiz tutumundan faydalanan Çin ABD'nin anlaşamadıkları ile anlaşarak güç dengesinde oluşan boşluğu doldurmuştur. Ancak, güç dengesindeki bu yeni durumun sonuçlarının bölgedeki uzun vadeli etkileri hala belirsizdir. Bu konuda yapılacak araştırmalar bu belirsizliğin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

İbrahim Antlaşmaları, Arap-İsrail çatışması ve Ortadoğu'daki siyasi ve ekonomik ilişkilerde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Antlaşmaların, İsrail'in Arap dünyasındaki izolasyonunu kırmak, bölgesel işbirliğini artırmak ve İsrail-Filistin çatışmasına bir çözüm bulmak gibi hedefleri vardır. Ancak bölgede tam bir barış ve istikrar için Filistin-İsrail sorununun adil olarak çözülmesi hayati öneme sahiptir.

İbrahim Antlaşmaları, İsrail'in bölgedeki yalnızlığına son verme ve Arap dünyası ile normalleşme sürecini başlatma, BAE ve Bahreyn'in güçlerini birleştirme, ABD'nin bölgedeki etkisini artırma hedefleriyle ilişkilendirilmektedir. Ancak, Filistin sorununun çözümüne yönelik çabaları olumsuz yönde etkilemiştir ve tepkilere de neden olmuştur. Kaldı ki anlaşmaların imzalandığı tarih olan Ağustos- Kasım 2020 tarihleri arasında İsrail'in Gazze'ye yönelik 15 hava saldırısı olmuş ve bu saldırılarda 35 Filistinli hayatını kaybetmiştir. Saldırıları günümüzde de devam etmektedir.

Antlaşmaların imzalanmasından sonra, bölgede belirgin bir kutuplaşma yaşanmış ve İsrail-Filistin çatışması devam etmiştir. Arap dünyasında, antlaşmaların imzalanması, normalleşme anlaşmaları olarak kabul edilmemiş ve bazı ülkeler tarafından çok sert şekilde kınanmıştır. Filistinliler, antlaşmaların imzalanmasıyla hayal kırıklığına uğramışlar, İsrail'in Batı Şeria'da yasa dışı yerleşim birimleri inşa etmeye devam etmesi, Filistinlilerin toprak kaybına neden olmuştur.

Sonuç olarak, İbrahim Anlaşmaları, Ortadoğu'da bölgesel işbirliği ve ekonomik entegrasyonu teşvik eden önemli bir adım olarak bir dizi etkiye yol açmıştır. Bu anlaşmalar, bölgedeki siyasi, diplomatik ve ekonomik ilişkilerde bir değişim sürecinin başlamasına yol açmakla beraber liberal ve yapısalcı paradigmlar açısından barışın sağlanmasına katkı sağlayacak bir olgu olarak görülse de bölgenin kendine has yapısı, tarihten gelen köklü sorunları ve bu sorunların çözülmemiş olması realist düşüncenin güç ve çıkar mücadelesini ön planda tutan yaklaşımıyla bölgede istikrarsızlığın ve çatışmaların devam edeceğini göstermektedir. Anlaşmaların üzerinden yaklaşık üç yıl geçmesine rağmen Filistin – İsrail çatışmaları son bulmamış ve herhangi olumlu bir ilerleme sağlanamamıştır. Bölgeye katılan yeni aktörlerle BAE Suudi Arabistan ittifakı zayıflamış, Çin'in girişimi ile İran ile Suudi Arabistan arasında normalleşme anlaşması imzalanmıştır. Bu gelişme İbrahim Anlaşmalarının diğer Arap ülkelerinin bu sürece katılımlarının önünü kapatmış ve etkisini zayıflatmıştır. Bu hamleye karşılık ABD Irak-Ürdün-İsrail-Mısır ekseninde yeni arayışlara girişmiştir. Bu gelişmeler Ortadoğu'daki bütün ortaklıkları değiştirecektir. Ancak Ortadoğu'da denklem hep İsrail'in kazanması üzerine evrilmektedir.

Ortadoğu dörtlüsü olarak bilinen ABD-AB-Rusya-BM'ye ilave olarak Çin'in güç denklemine ilave olmasının uzun vadede yaratacağı etkilerin araştırılması literatüre değerli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

İnternet Kaynakları:

1. ABD Resmi İnternet Sitesi. (2023, 6 Mart). İbrahim Anlaşmaları Deklarasyonu. [PDF Dosyası] <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/10/Abraham-Accords-signed-FINAL-15-Sept-2020-508-1.pdf>
2. ABD Resmi İnternet Sitesi. (2023, 6 Mart). İbrahim Anlaşmaları Barış Antlaşması: Birleşik Arap Emirlikleri ve İsrail Devleti Arasında Tam Normalleşme, Diplomatik İlişkiler ve Barış Antlaşması. [PDF Dosyası] <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/09/UAE-Israel-treaty-signed-FINAL-15-Sept-2020-508.pdf>
3. ABD Resmi İnternet Sitesi. (2023, 6 Mart). İbrahim Anlaşmaları: Barış, İşbirliği ve Yapıcı Diplomatik ve Dostane İlişkilerin Bildirisi. [PDF Dosyası] <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/09/Bahrain-Israel-Agreement-signed-FINAL-15-Sept-2020-508.pdf>
4. ABD Resmi İnternet Sitesi. (2023, 6 Mart). İbrahim Anlaşmaları Deklarasyonu, "Sudan Katılımı Belgesi". [PDF Dosyası] <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/01/Sudan-AA.pdf>
5. ABD Resmi İnternet Sitesi. (2023, 6 Mart). İbrahim Anlaşmaları, "Fas – İsrail – ABD Ortak Deklarasyon Metni". [PDF Dosyası] <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/01/Joint-Declaration-US-Morocco-Israel.pdf>
6. Anadolu Ajansı. (2023, 2 Mayıs). İkinci Yılında İbrahim Anlaşmaları ve Geline Nokta. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/ikinci-yilinda-abraham-anlasmalari-ve-gelinen-nokta/2691849>
7. Euronews. (2023, 3 Mayıs). İsrail Başbakanı: BAE ile anlaştık, Batı Şeria'yı ilhak girişimini geçici olarak askıya aldık. <https://tr.euronews.com/2020/08/13/israil-basbakan-bae-ile-anlast-k-bat-seria-y-ilhak-girisimini-gecici-olarak-ask-ya-ald-k>
8. Haaretz Gazetesi. (2023, 12 Nisan). Trump's Abraham Accords: Israel's Peace for the Price of Occupation. <https://www.haaretz.com/opinion/.premium-trump-s-abraham-accords-israel-s-peace-for-the-price-of-occupation-1.9198354>
9. Şarkül Avsat Haber Sitesi. (2023, 9 Mayıs). Sudan İbrahim Anlaşmasına katıldı. <https://turkish.aawsat.com/home/article/2727226/sudan-i-CC%87brahim-anla%C5%9Fmas%C4%B1%E2%80%99na-kat%C4%B1ld%C4%B1>
10. The Times of İsrail. (2023, 12 Nisan). Abraham Accords bring real benefits but they won't solve the Palestinian issue. <https://www.timesofisrael.com/abraham-accords-bring-real-benefits-but-they-wont-solve-the-palestinian-issue/>

Araştırma/İnceleme Kaynakları:

1. Arjantin, A., & Arjantin, V. (2023). Abraham Anlaşmaları ve İsrail-BAE normalleşmesi. *Chatham House – Uluslararası İlişkiler Düşünce Kuruluşu*. Erişim tarihi: 15 Nisan 2023.
2. Cafiero, G., Albayrakoğlu, E., & Şahin, M. F. (Tercüme). (2020). İbrahim Anlaşmasının Jeopolitik Sonuçları. *Diplomatik İlişkiler ve Politik Araştırmalar*

- Merkezi (Dipam)*. <https://dipam.org/rapor-ibrahim-anlasmasin-in-jeopolitik-sonuclari/> Erişim tarihi: 26 Nisan 2023.
3. şahin, G., & Güzel, S. (2021). Ortadoğu Güvenliğinde Yeni Açılımlar Ve İbrahim Antlaşması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34(1), <https://doi.org/10.20875/makusobed.951573> Erişim tarihi: 12 Nisan 2023.
 4. Oruç, H. (2023). İbrahim Anlaşması ve Sözde Normalleşmenin Filistin Meselesine Etkisi. *Gazete Birlik*. <https://www.gazetebirlik.com/yazarlar/ibrahim-anlasmasin-in-filistin-meselesine-etkisi/> Erişim tarihi: 12 Nisan 2023.
 5. Akdoğan, İ., Uğuş, M., & Yılmaz, M. M. (2021). Gerçekliğin Yeniden İnşası: Arap-İsrail Normalleşmesinin Ortadoğu Basınında erevelenmesi. *Türkiye Ortadoğu alışmaları Dergisi*, 8(1), s.93.
 6. Sarı, İ. (2023). Çin'in Ortadoğu'da Yeni Grand Stratejisi. *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (ORSAM)*, 14(124), s.14-17.
 7. Bayrak, P. (2021). Abraham Accords: Palestine issue should be addressed for a peaceful Middle East. *Cappadocia Journal of Area Studies (CJAS)*, 3(1), s.104-115. <http://dx.doi.org/10.38154/cjas.4> Erişim tarihi: 12 Nisan 2023.

Türk Marşlarının Kökeni ve Değişimi Üzerine: Kafkasya Marşı'nın İzmir Marşı'na Dönüşümü

Origins and Transformation of Turkish Marches: The Evolution from the Caucasus March to the Izmir March

***Gürsoy SOLMAZ**

Öz

Bu makalede, Kafkasya Marşı ve İzmir Marşı arasındaki sözlü dönüşüm incelenmektedir. Bu iki marş, aynı melodiye sahip olmalarına rağmen, sözleri açısından önemli farklılıklar göstermektedir. Kafkasya Marşı, 19. yüzyılda yazılmış bir marştır ve Rus işgaline karşı mücadele eden Kafkas Türklerinin milli duygularını yansıtmaktadır. İzmir Marşı ise, 20. yüzyılın başlarında yazılmış bir marştır ve Kurtuluş Savaşı'nı kazanan Türk milletinin milli duygularını yansıtmaktadır.

Bu iki marş arasındaki sözlü dönüşüm, müziğin ve sözlerin siyasi ve toplumsal değişimlere olan duyarlılığını göstermektedir. Kafkasya Marşı'nın sözleri, dönemin siyasi ve toplumsal koşullarını yansıtmaktadır. İzmir Marşı'nın sözleri ise, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin milli kimliğini yansıtmaktadır.

Bu makale, Kafkasya Marşı ve İzmir Marşı arasındaki sözlü dönüşümü inceleyerek, müziğin ve sözlerin siyasi ve toplumsal değişimlerle olan ilişkisine dair önemli bir katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya Marşı, İzmir Marşı, Sözlü Dönüşüm, Müzik, Sözler, Siyasi Değişim, Toplumsal Değişim, Atatürk

Abstract

This article examines the verbal transformation between the Caucasian March and the İzmir March. Despite sharing the same melody, these two marches exhibit significant differences in their lyrics. The Caucasian March is a 19th-century march that reflects the national sentiments of the Caucasian Turks struggling against Russian occupation. The İzmir March, on the other hand, is a 20th-century march that reflects the national sentiments of the Turkish nation that won the War of Independence.

The verbal transformation between these two marches demonstrates the sensitivity of music and lyrics to political and social change. The lyrics of the Caucasian March reflect the political and social conditions of the era. The lyrics of the İzmir March, on the other hand, reflect the national identity of the newly founded Republic of Turkey.

This article makes a significant contribution to the understanding of the relationship between music and lyrics and political and social change by examining the verbal transformation between the Caucasian March and the İzmir March.

Keywords: Caucasian March, İzmir March, Verbal Transformation, Music, Lyrics, Political Change, Social Change, Atatürk

1- Giriş

Türkiye'nin marşları tarih boyunca farklı dönemlerde evrildi ve değişti. Özellikle İzmir Marşı'nın kökeni ve değişimi üzerine bir dizi tartışma vardır.

İzmir Marşı'nın aslında Osmanlı dönemine ait bir eser olduğu keşfedildi. Eskiden "Kafkasya Dağlarında Çiçekler Açar" olarak bilinen bir eser zamanla "İzmir Marşı" adını aldı. Ancak el yazması notaları bulunmadığı için eserin bestecisi konusunda kesin bir bilgi yoktur.

Bazı kaynaklar, marşın Kafkasya Cephesi için bestelendiğini, ancak bestecisinin kesin olarak kim olduğunun belirsiz olduğunu iddia ediyor. Eldeki belgeler, marşın Osmanlı dönemine ait bir mehter marşı olduğunu göstermektedir.

Diğer marşlar arasında Sarıkamış Şehitler Marşı da dikkat çekiyor. Bu marşın da kökeniyle ilgili bazı belirsizlikler bulunmakta. Özellikle marşın bestecisi ve tarihi konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Marşların evrimi ve değişimi Türk müzik tarihinde önemli bir yer tutuyor. Farklı dönemlerdeki siyasi ve toplumsal değişimler marşların sözleri ve bestelerinde de izler bırakmış gibi görünüyor. Bu marşlar, Türkiye'nin tarihini ve kültürel geçmişini anlamak için önemli birer kaynak olarak değerlendirilebilir.

2- Sarıkamış Şehitler Marşı: Milli Duyguların ve Tarihin Bir İfadesi

1960'lı yıllarda okullarımızda öğretilen ve 'Sarıkamış Marşı' olarak bilinen şarkı, son 40 yıldır neden unutulduğu pek anlaşılmıyor. Muhtemelen son dönemlerde okullarda öğretilmemeye başlandı. Marşın sözleri aşağıdaki gibidir:

ŞEHİTLER MARŞI

Çamlar sıra sıra ve dizi dizi
Altında uyutur şehidimizi
Sıladan iline dün gelen bizi
Bas bağına gel de ey Sarıkamış

Eser reçinenin burda kokusu,
Sırtlar kadifeden ve billurdan su,
Doksan bin kişinin en son uykusu,
Senin yeşil ilde ey Sarıkamış...

Bir sabah şafaktan Allahuekber'e
Koşarken ruhları uçtu göklere,
Karıştı şehidim hür meleklerle,
Şanı saklı sende ey Sarıkamış.

Giyerek zalim dağ o beyaz kürkü,
Bir anda dondurdu doksan bin Türk'ü
Şehit ninesinin dilinde türkü
Söyler gezer sende ey Sarıkamış...

Seni tam yirmi yıl büyüten ana,
Gözü dolu dolu yollarken sana,
Dedi: onlar gibi koşun vatana,
Geldik gazi belde ey Sarıkamış...

1960'lı yıllarda, öğretmenlerin büyük çoğunluğu Köy Enstitüsü mezunuydu. Bu öğretmenler, muhtemelen kendi öğrenim dönemlerinde edindikleri bilgileri, atanıp görev yaptıkları okullarda öğrencilerine aktarıyorlardı. Özellikle Kars ve Sarıkamış yöresindeki öğretmenler, Cilavuz Köy Enstitüsü mezunlarıydı ve bu dönemde yaşanan savaşları, ailelerinden veya çevrelerinden sık sık duymuşlardı.

2- Kafkasya Marşı'nın Yeniden Doğuşu: İzmir Marşı

Kafkas Marşı olarak da bilinen marşın orijinal sözleri aşağıdaki gibidir.

Kafkasya dağlarında çiçekler açar.
Kafkasya dağlarında çiçekler açar
Altın güneş orda, sırmalar saçar
Altın güneş orda, sırmalar saçar
Bozulmuş düşmanlar hep yel gibi kaçır
Bozulmuş düşmanlar hep yel gibi kaçır
Kader böyle imiş ey garip ana
Kanım helâl olsun güzel vatana"

Aynı terennümde okunan İzmir marşının da sözleri aşağıdaki gibidir.

"İzmir'in dağlarında çiçekler açar
İzmir'in dağlarında çiçekler açar
Altın güneş orda sırmalar saçır
Altın güneş orda sırmalar saçır
Bozulmuş düşmanlar yel gibi kaçır
Bozulmuş düşmanlar yel gibi kaçır
Yaşa Mustafa Kemal Paşa yaşa
Adın yazılacak mücevher taşa
Yaşa Mustafa Kemal Paşa yaşa
Adın yazılacak mücevher taşa"

Elbette, bu iki marşın benzerliği ve dönüşümü oldukça dikkat çekicidir. Her iki terennüm de aynı melodi üzerine inşa edilmiş, ancak sözlerinde belirgin farklılıklar göstermektedir. İlk olarak, Kafkasya Marşı olarak bilinen eserin sözleri daha genel bir vatanseverlik ve toprak sevgisi üzerine odaklanmaktadır. Bu marş, düşmanın kaçıışı ve vatan için verilen mücadeleyi vurgulayan temaları içermektedir.

Ancak aynı melodi, zamanla İzmir Marşı olarak bilinen ve Mustafa Kemal Atatürk'e atıfta bulunan bir dönüşüm geçirmiştir. İzmir Marşı'nın eklenen yeni sözleri, milli bir kimlik kazandırmış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Atatürk'e övgü niteliği taşımıştır. Bu dönüşüm, marşın milli duyguları daha belirgin hale getirmesine ve ulusal kimliğin inşasına katkıda bulunmuştur.

Bu değişimin tam olarak ne zaman ve kim tarafından gerçekleştirildiği konusu hala kesinlik kazanmamış olsa da, bu iki marş arasındaki sözlü dönüşüm, müziğin

ve sözlerin siyasi ve toplumsal değişimlere olan duyarlılığını göstermektedir. Bu, Türkiye'nin tarihini, milli duygularını ve kültürel evrimini anlamak için önemli bir dönüşüm örneğidir.

Anlaşılabacağı üzere "Kafkasya Marşı İzmir"ın dağlarında çiçekler açar marşına dönüştürülmüştür (Taranç, 2011 s.18).

"Kafkas Marşı" olarak da bilinen bu marşın aslen Kafkasya Cephesi'ne ithafen bestelendiği iddiasına dayanarak, Kemal Tahir'in "Yorgun Savaşçı" romanındaki "Umduğumuz gibi, Kafkasya dağlarında çiçekler açsaydı, düşman önümüzden kaçsaydı bile biz, 95 bin kişi ile Turana ulaşamazdık..." cümlesine referans gösteriliyor. Marş, daha sonra "İzmir Marşı" olarak da bilinen bir versiyona dönüştürülmüş.

Ancak, marşın bestecisi ve söz yazarı konusunda kesin bir bilgi bulunmamakta. Orkestra şefi Naci Özgüç, atalarından Elçioğlu'nun marşı yazdığını ailesinden duyduğunu belirtmiş olsa da, resmi kaynaklarda besteci ve söz yazarının belirsiz olduğu, "anonim" olarak geçtiği ifade ediliyor.

Müzik tarihçisi Murat Meriç, Elçioğlu'nun marşı yazdığını dair kanıt olmadığını, resmi kaynaklarda bestecinin belirsiz olduğunu ve "anonim" olarak geçtiğini belirtiyor. Murat Bardakçı da benzer bir görüşü paylaşıyor. Bardakçı'ya göre, marşın herhangi bir elyazması kopyası bulunmamakta ve 1940'lı ve 50'li yıllardaki kopyalarda "Kafkasya Marşı" olarak geçmekte.

Bardakçı'ya göre, dinî müzik bestecisi Elçioğlu'nun marşı yazmış olduğuna dair destekleyici bir bulgu yok. Dönemin kaynaklarında da bu marşa dair Elçioğlu'na atıfta bulunulmamış; bu iddia Etem Üngör'ün "Türk Marşları" (1966) kitabından ortaya çıkmış.

Sonuç olarak, marşın Kafkasya Cephesi için bestelendiği ancak Elçioğlu tarafından bestelenmiş olmayabileceği görüşü çoğunlukla kabul görmüştür (Habertürk. 2018, 28 Ekim).

"İzmir Marşı" olarak bilinen marşın aslında iki farklı versiyonu mevcut. Bugün genellikle bilinen versiyonun sözleri sonradan değiştirilmiş olanıdır. Diğer versiyon ise sözleri olmayan, çok daha önce çalınmış ve kaydedilmiş bir İzmir Marşı'dır. Bu marş, Milli Mücadele veya Cumhuriyet dönemi eseri değil, Osmanlı İmparatorluğu dönemine aittir ve mehter marşı gibi bir Osmanlı marşıdır.

Marşın elimizde eski senelerden kalmış bir elyazması veya notası bulunmamaktadır. 1940'lı ve 1950'li yıllardaki basılmış notalarda eserin adı "Kafkasya Dağlarında Çiçekler Açar" olarak geçmekteydi ve "İzmir" adının kullanımı daha sonralarda gerçekleşmiştir. Marşın bestecisi konusunda da kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Bazı iddialara göre, marş 1914'teki Kafkas Harekâtı sırasında bestelenmiş ancak bestenin İzzeddin Hümayi'ye ait olduğunu gösteren herhangi bir belge ya da kayıt bulunmamaktadır. Kafkas İslam Ordusu'nun marşı olduğu düşüncesi de ortaya atılmıştır. Ancak, bu konuda net bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Yılmaz Öztuna'nın Türk Musikisi Ansiklopedisi'nde Ruhnüvâz makamında olduğu belirtilen marşın güfte yazarı da meçhuldür (Çuhadar, 1995 s.28-29). İzzeddin Hümayi Elçioğlu'na atfedilse de, elde bu iddiayı destekleyecek bir kaynak

bulunmamaktadır. Üstelik, Türkiye'nin önemli nota yayıncılarından Şamlı İskender'in 1927'de çıkardığı üç ciltlik marş kitabında İzzeddin Hümayi'nin bu marşı içeren bir eseri bulunmamaktadır.

İzzeddin Hümayi'nin bestelediği "Güzel İzmir" adlı başka bir marş vardır ancak sözleri ve bestesi farklıdır. Öte yandan, İzzeddin Hümayi'nin elyazısı nota arşivinde bu marşa dair bir kayıt bulunmamaktadır.

1914 yılı Ekim ve Aralık ayları, Enver Paşa komutasındaki Kafkas Cephesi'nde bulunan askerler için yazılmış olan marşa işaret etmektedir. Ancak, marşın tam olarak kimin tarafından bestelendiği veya yazıldığına dair kesin bilgiye sahip değiliz (Arslan, 2019 S.58).

3- Sonuç

Verilen bilgiler, "İzmir Marşı"nın kökeni ve bestecisi hakkında kesin bir netlik olmadığını gösteriyor. İki farklı versiyonunun varlığı, sözlerinin değiştirilmiş olması ve tarihsel süreç içinde adının ve içeriğinin değişimi, marşın kökenine dair belirsizlikleri ortaya koyuyor.

Belirli bir elyazması veya nota bulunmaması, marşın bestecisinin ve söz yazarının kim olduğu konusunda daha da karmaşık bir tablo oluşturuyor. İddialar ve atıflar olmasına rağmen, net bir kanıt sunulamıyor ve İzzeddin Hümayi'ye atfedilen marşla ilgili kesin bir kaynak eksikliği bulunuyor.

Marşın Osmanlı dönemine ait olduğu ve Kafkas Cephesi'nde bulunan askerler için yazılmış olabileceği düşünülmekte, ancak bu konuda tam bir belirleyicilik sağlayacak kayıtlar mevcut değil.

Sonuç olarak, "İzmir Marşı"nın kökeni ve bestecisi hakkında kesin bir bilgiye ulaşmak zor. Farklı versiyonları, değişen sözleri ve belirsizliğiyle, marşın tarihsel arka planı hakkında net bir sonuca varmak güç görünüyor.

Kaynaklar

İnternet Kaynakları:

Google Scholar. (s.a.). Kafkas Dağlarında Çiçekler Açar. https://scholar.google.com/scholar?start=30&q=kafkas+da%C4%9Flar%C4%B1nda+a+%C3%A7i%C3%A7ekler+a+%C3%A7ar&hl=tr&as_sdt=0,5

Haber Türk. (s.a.). İzmir Marşı: İşte Kurtuluş Savaşı Sırasında Yazılan İzmir Marşı. <https://www.haberturk.com/izmir-marsi-4-kita-izmir-in-daglarinda-cicekler-acar-iste-kurtulus-savasi-sirasinda-yazilan-izmir-m-2196223>

Duvar Gazetesi. (2018, 2 Aralık). İzmir Marşını Besteleyen Rum. <https://www.gazeteduvar.com.tr/kultur-sanat/2018/12/02/izmir-marsini-besteleyen-rum>

Araştırma Kaynakları:

Berrak Taranç. (2011). Anadolu da Müzikte İdeolojinin, küreselleşme Sürecinde Yeniden Boyutlanması Ve Yeni Yorumlar. E Devlet Türk Musikisi Konservatuarı Dergisi, 1, 18.

Arslan, M. A. (2019). Marşlarımızda ocuk Ve Gençler. VI. Uluslararası ocuk Ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 58.

Çuhadar, . (1995). İzzettin Humâyi Elçioğlu'nun Hayatı ve Eserleri [Basılmamış Bitirme alışması, İ.T.. Türk Musikisi Devler Konservatuarı Temel Bilimler Bölümü]. İstanbul. (Yayınlanmamış tez, s. 28-29).

**AZERBAIJAN VE ÖZBEK TÜRKLERİNE AİT DESTANLARDA KADIN
İMGELERİNİN ÖZELLİKLERİ**

**CHARACTERISTICS OF FEMALE IMAGES IN THE EPICS OF AZERBAIJAN
AND UZBEK TURKS**

*** Doç.Dr Terane HEŞİMOVA**

Öz

Türk halklarına mahsus destanlar Türk halklarının kahramanlıklarının, inançlarının ve düşünce tarihlerinin yanı sıra, tarih öncesi ve tarih sonrası yaşamlarının canlı bir resmini çiziyor. Azerbaycan ve Özbek halklarının destanlarında Türk milletinin ahlâkını, psikolojisini, geleneklerini, millî ve kültürel özelliklerini, mücadele tarihini, düşünce tarzını görüyoruz. Makalede Azerbaycan ve Özbek halklarının destanlarında kadın imgelerinden söz ettiğimizde, ortak kahramanlık destanlarında ve ayrıca Özbek destanlarında kadın imgelerinin özelliklerinden bahsedilir.

Azerbaycan ve Özbek halklarının, genellikle, Türk topluluklarının ortak destanlarında hacim, rivayet, süje hattı yönünden farklılıklar olsa bile, genel olarak aynı dönemi, sosyo-politik olayları konu eden, aynı kişilikler ve meselelerde çoğunlukla benzer özellikleri vardır. Kadının Türk kültür tarihindeki yerini bu destanlarda görmek mümkündür. Destanlarda betimlenen kadın tipleri toplumda kadının yerini ve değerini göstermekle, Türk kadınının geçmişteki durumu hakkında fikir sahibi olmamıza, yanı sıra toplumun varlığını sürdürmesinde kadınların rolünü tayin etmemize yardımcı oluyor.

Anahtar Kelimeler: Folklor, Azerbaycan, Özbek, Destan, Kadın İmgesi, Ortak Özellikler

Abstract

Turkic epics paint a vivid picture of the heroism, beliefs and thought of the Turkic peoples, as well as their prehistoric and posthistoric life. The epics of the Azerbaijani and Uzbek peoples reflect morality, psychology, traditions, national and cultural characteristics, the history of the struggle and the way of thinking of the Turkic peoples. The article discusses the image of a woman in the common heroic

epics of the Azerbaijan and Uzbek peoples, as well as in the epics belonging only to the Uzbek people.

Despite the differences in volume, narration and storyline in the Azerbaijani and Uzbek epics, and in general the common epics of the Turkic peoples, they usually have similar characteristics on issues related to the same socio-political events and period, as well as personalities. These epics show women's place in the history of Turkic culture. The types of women depicted in the epics, showing the place and value of women in society, help us to understand the position of Turkic women in the past, as well as to determine the role of women in the continuation of the life of society.

Key words: Folklore, Azerbaijan, Uzbek, Epic, Female Image, Common Features

Giriş

Türk halklarına mahsus destancılık sanatının çok eski ve zengin gelenekleri vardır. Bu destanlar Türk halklarının kahramanlıklarının, inançlarının ve düşünce tarihlerinin yanı sıra tarih öncesi ve tarih sonrası yaşamlarının canlı bir resmini çiziyor. Gazi Alim Yunusov, derlediği Alpamış Destanı'nın girişinde destan edebiyatının halk edebiyatındaki rolünden bahsederek yazıyor : “Destan, halk edebiyatındaki en önemli yere sahip. Destan kabile hayatının bütün unsurlarını en kolay ve anlaşılır şekilde anlatan edebî türdür. Türk-Özbeğ (orijinal yazılış şekli) destanlarını bilmezsek, Türk boylarının çabaları, politik-ekonomik gayelerinin nedenleri, savaş yöntem ve kuralları, toplumlarındaki kahramanların karakterleri ve sosyal durumları, kısacası geçmiş hakkında bilgi edinemeyiz”(Fedakar, 2003, s. 5). Destanlarda ilk tanrılar ve **tanrısallaşmış insanlar**, güneş ışığı, su köpüğü ve ağaçtan doğan çocuklar, Türk'ün mücadeleleri ve savaşları yer alıyor. Dolayısıyla Türk'ün destanları Türklerin destanlaşmış tarihi, efsanevi geçmişlerine bakışın bir sembolüdür. Destan kelimesi dilimize Farsça'dan geçmiştir. Aristo'dan günümüze kadar kullanılan bu kelime, terim efsanevi, mitoloji, tarihsel unsurlar taşımakla, milletin, halkın ruhunun ve düşüncesinin şekillenmesinde, millî düşüncenin gelişmesinde benzersiz bir role sahiptir. “Osmanlıca-Türkçe sözlükte “Hikâye, masal, sergüzeşt, bir vaka hal hikâye eden amiyane manzume” olarak tanımlanan destan; eski çağların kahramanlık hikâyelerini, milletlerin, tanrıların, yiğitlerin savaşlarını ve başlarından geçen olayları anlatan büyük, manzum eser olarak da açıklanabilir”(Akyüz, 2011, s. 16)

Kahramanlık destanları, halk kahramanlarıyla ilgili efsaneler ve neğmeler (melodi) temelinde oluşmuştur. Türklerin yenilmez kahramanlık başarıları, savaşları, yapıcılığı, büyük devletler kurması ve manevi güzellikleri bu destanlara yansımıştır. Gerçeğin bir efsane haline geldiği bu zamanlarda, insanların ilk duygu ve düşünceleri, hayelleri, doğaya ve olaylara karşı sıra dışı tutumları destanın yaratılmasının ana temeli haline geldi.

Türk halklarının kahramanlık destanlarının sayısı aşk destanlarından daha fazladır. Bunun nedeni Türk halklarının mücadele tarihinin, zaferlerinin, hak ve adalet mücadelelerinin tarihin büyük bir bölümünü oluşturmasıdır. Kahramanlık destanları, halkın hayatındaki tarihi olayları, adalet ve özgürlük mücadelelerini anlatır. Bu tür destanların kahramanları halkın içerisinde çıkmış mert ve yiğit insanlardır. Kahramanlık destanları geleceğe bırakılan tarihsel, sanatsal, kültür mirası olmakla yanı sıra dönemde millî ruhu yükseltmeye, Türk halklarının düşmana ve yabancılara karşı hak savaşında millî azmını artırmaya hizmet etmiştir. Dolayısıyla bu destanlar herhangi bir zamanda değil, tarihin belirleyici dönemlerinde - aşiret birliklerinin, devletlerin kurulması döneminde oluşmuş ve insanların mübarize iradesini artırmıştır. Aynı zamanda bu destanların bugün yaşadığımız geleneklerin temel şekillenmesinde önemli rolü vardır.

Azerbaycan, Özbek halkları Türk kültürüne en özgün eserler ve kültür örnekleri armağan etmişler ki, bunlar arasında destanlar özel önem taşımaktadır. Sosyal, ekonomik, siyasi ve dini bilgileri içeren destanlar, Azerbaycan ve Özbek halklarının büyük destan geleneklerini anlatır. Genel olarak Türk destanlarında olduğu gibi Azerbaycan ve Özbek halklarının destanlarında da Türk milletinin ahlâkını, psikolojisini, geleneklerini, millî ve kültürel özelliklerini, mücadele tarihini, düşünce tarzını görüyoruz. Bu bağlamda motifler büyük önem arz etmektedirler. İnsan ve çevre arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde motifler özel bir yere sahiptir. Doğaüstü güçlere sahip olmaya yardımcı olan motifler, insan ve toplum arasında ahlâki ve etik normları düzenleyen bir gösterge görevi üstlenmiştir. Türk halklarının ortak kahramanlık destanlarında ve ayrı-ayrı Türk halklarına mahsus destanlarda ana motifi en önemli motiftir, doğum sembolü olan ışıktan doğar.

Annelik, İslam öncesi ve sonrası Türk topluluklarında en kutsal görev olarak kabul edilir. Türkler köklü bir geçmişi olan bir millet oldukları için düşünce ve medeniyet bakımından çok gelişmiş, millî ve manevi değerlerinin kutsallığını ve dokunulmazlığını her zaman korumuşlar. Dokunulmazlığın en yüksek doruklarında Anneler durur. Türk'ün bilincinde Türk kadını annedir, eğitimcidir, ev hanımıdır,

savaşçıdır, ailenin destekçisidir. Annelik en büyük zirvedir, değerli bir kavramdır. Kadın, Annenin görkeminde kutsanmıştır. Bu kutsallık, dokunulmazlık Türk halklarının destanlarına da yansımıştır. Sosyo-politik hayatta başarılı olan, evde anne olarak, eş olarak sorumluluk sahibi bir kadın her şeyden yüce bir noktadır. Gerçek hayatta olduğu gibi, destanlarımızda da yücelik, kutsallık kadınlara aittir. Çünkü kadın hem anne, hem de eş olarak vefalı, fedakar, mübariz ve diğer durumlarda toplumlara yön veren bilge bir düşünürdür.

Bu noktada kadın kelimesinin asıl anlamını öğrenmek, bu ifadenin özelliklerini bilmek önemlidir. Dr. Tuğba Teke, "kadın" kelimesinin anlamını şu şekilde tanımlar: Köktürk harfleriyle yazılan Yenisey yazıtlarında kadın anlamında ebçi, kişi, katın, kelin ve ög kelimeleri kullanılmıştır. "Kadın sözcüğünün köken itibarıyla 'hatun/katun'dan geldiği ve bir cinsi tanımlamada kullanıldığı bilinmektedir. Köktürk harfleriyle yazılmış Yenisey Yazıtları'nda ebçi, kişi, katın, kelin ve ög sözcükleri kadını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Yine Çince'den alınmış kunçuy sözcüğü en sık geçenlerden biridir. Ebçi sözcüğünün ise 'evde/çadırda oturan, ev işi yapan' manasında kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu durum eski Türklerde kadına ev işleri ile meşgul olan, evde oturan bir imaj çizmiştir. Katın ve kelin sözcükleri ise akrabalık ilişkileri ile ilgili olup yeni bir eve/aileye mensup olma anlamı taşımaktadır"(Teke, 2020, s. 84).

Türk destanları, Özbek ve Azerbaycan kahramanlık destanları denilince göz önünde cesur, özverili, her zaman ailesi ve kocasının yanında olan, mübariz bir kadın imgesi canlanıyor. Kadın kelimesinin eve, aileye ait anlamından kaynaklanarak kadın her zaman evi, ailesi, ait olduğu toplum ve ülkesi için bir mücadele içindedir. Türk destanlarında çeşitli kadın tiplerini Mehmet Kaplan üç şekilde değerlendirildiğini söyler: "1. İslamiyet'ten önce ve göçebelik devrinde o, bu devrin ideal erkek tipi olan Alp tipine yaklaşır. Erkek gibi o da ata biner, ok atar, kılıç kullanır ve icabında düşmanla kahramanca çarpışır. 2. Yerleşik medeniyete ve İslam kültür çevresine dahil olduktan sonra kadın, erkek gibi ve erkekten daha fazla pasif bir karakter arz eder. Toprak ve din, insanları kendilerinden üstün tabiat ve tabiat üstü kuvvetlere bağlar. Bu dönemde kadının kahramanca vasıflarını kaybederek bir haz ve aşk mevzuu olduğu görülür. 3. Batı medeniyeti tesiri altına girdikten sonra kadının ilkin edebiyatta, sonra hayatta beşerî hakları müdafaa edilir ve tamamı la erkekle eşit bir seviyeye getirilir" (Kaplan, 1976, s. 41).

Sözlü kültür mirasının yazılı kültür hazinesine dönüşmesinde destanlar eşsiz bir öneme sahiptir. Türk halklarının destanlarının bilimsel ve tipolojik olarak

incelenmesi de destanların yaratılması ve yaşatılması kadar önemlidir. Destanlarımızda kadın tiplerinin üzerine değerlendirme kadının toplumdaki rolünün saptanması açısından da büyük önem arz etmektedir.

1. Azerbaycan ve Özbek halklarının Ortak Kahramanlık Destanlarında Kadın İmaju

Türk halklarının ve genel olarak Türk dünyasının ortak değerleri her Türk insanına özgüdür. Orta Asya'da yazılmış **Divan-1** Lügati't Türk nasıl Azerbaycan Türkü ve Azerbaycan edebiyatı için değerliyse, Azerbaycan coğrafyasında oluşan Dede Korkut sözlü gelenekleri de tüm Türk halkları için aynı derecede değerlidir. Ve bugün Özbek, Türkmen, Tatar, Kırgız, Kazak, Azerbaycan... Türklerinin ortak değerleri dediğimizde, ortak mitolojiyi, destan edebiyatını, folkloru, ortak yazılı anıtları içeren kültür sisteminin bütünlüğü kastedilir. Türk halklarının folklorunda bu ortaklık eski atasözleri, fıkralar, bilmece ve destanlar dahil tüm türlerde kendini gösterir. Zengin Türk folklorunun ayrılmaz bir parçası olan destanlar, Türk halklarının etnik kökenini, dünya görüşünü, kültürünü, geleneklerini, tarihini ve en eski topraklarının sınırlarını yansıtır. Kültür mirasımız olan "Kitabi-Dede Korkut" destanı, aynı zamanda kadınlara karşı yüksek değerlendirmenin yansıdığı destandır. Destanın kahramanlık ruhu, kadın karakterlerin davranışlarında da kendini gösterir. "Kitabi-Dede Korkut" ("Kitab-i Dedem Korkut ela lisan-i taife-i Oğuzan" (Oğuz boylarının dilinde Dedem Korkut Kitabı) bir Oğuz Türk destanıdır, Azerbaycan'ın en eski yazılı anıtıdır (X- XII yüzyıllar). "Öte yandan Bamsı Beyrek hikayesi Oğuz dairesinin en eski destanlarından biridir ve Alpamış olarak da bilinen bu destan Orta Asya'nın her yerinde bilinmektedir"(Karataş, 2021, s. 1). Doğubilimci V.M.Jirmunski "Oğuzların Kahramanlık Destanı ve Korkut'un Kitabı" adlı eserinde "Gam Bora'nın oğlu Bamsı Beyrak'ın "Alpamış" destanından yola çıkarak yaratıldığını kanıtlamaya çalışmıştır. "Alpamış" destanı birçok Türk dilinde mevcuttur. Ancak en zengin hali Özbek Türklerine aittir. "Alpamış Destanı'nın Batı Türkleri'ndeki versiyonu olarak kabul edilen bir başka anlatma, Dede Korkut Kitabı'ndaki hikayelerden biri olan Bamsı Beyrek Hikayesi'dir". Alpamış Destanı arasındaki benzer ve farklı noktalar daha önce yapılmış araştırmalara konu olmuştur. Bamsı Beyrek Hikayesi'nin Anadolu'da halen anlatılmaya devam eden bir versiyonu olan Bey Böyrek Hikayesi de Alpamış Destanı ile pek çok ortak noktaya sahiptir"(Fedakar, 2001, s.54).

Azerbaycan ve Özbek halklarının folklorunda "Kitabi-Dede Korkut" destanının özel bir yeri vardır. Destanın kahramanlık ruhu, kadın karakterlerin davranışlarında da kendini gösterir. Destanın Azerbaycan ve Özbek versiyonlarında hem anne, hem de eş olan kadın imgeleri kahraman ve bilgedir. Anne imgesi daha öndedir, söyleyebiliriz. Anne imgesi vatanın sembolü olarak genelleştirilmiştir. Annenin hakkı, Tanrı'nın hakkı olarak değerlendirilir. "Anne kadın", "kadunum anne" (Baru gelgim, beyaz sütün emdiğim, annem! Beyaz birçekli, izzetli, canım Annem!) eski Türk yazıtlarında "Okum katun", "Anne Hakkı, Tanrı Hakkı" deyen oguzların bilincinde anne-kadın kültürünün izlerinin Orta Çağ'a kadar uzandığını göstermektedir. "Anne hakkı, Tanrı hakkı" kabul edilerek bu kavram kutsal bir anlam kazanmıştır. Kâfirler Burla Hatun'un bayanların içerisinde ararken oğlu Uruz'un annesine hitabı annesinin liyaketini yücelttiğinin kanıtıdır: "Uruz: "Ağzın kurusun, Anne! Dilin çürüsün Anne! Ana hakkı, Tanrı hakkı denilmeseydi, kalkubanı yerimden duraydım, yaganla boğazından tutaydım, kaba ökcem altına salaydım, ak yüzünü kara yere tepeydım, agzun burnundan kan şoraltaydım, can datlusun sana göstereydim" (Ana hakkı, Tanrı hakkı olmasaydı, ayağa kalkar, boğazından yakalar, topuklarımın altına alır, beyaz yüzünü kara zemine tokatlar, ağzından ve burnundan tuzlu kanlar alır, sana ruhumu gösterirdim)"(Mestelili, 2013, s. 1). Destanda saygın şekilde tasvir edilen kadınların en değerlisi ve kutsalı Annedir. Bir Oğuz erkeğinin yöresinde saygı kazanmasında eşinin kız veya erkek çocuk doğurması önemli idi. Bu nedenle Bayandur Han, "Oğlu olan beyaz odaya, kızı olan altın odaya, oğlu veya kızı olmayanı Allah unutmuştur, biz dexü gargayız, belli bilsin" söyleyerek ailede evladın dünyaya gelmesinin önemini arz eder. Destandaki bu olay, her zaman iyi karşılanmamış, bu yönde türlü fikirler, görüşler oluşmuştur. Fakat bunun nedeni, evladı olanla, olmayan arasında ayrımcılık yapmak değil, bir Türk ulusunun soyunun devam etmesi, kılıç alıb dövüşmesi, yeni kuşakların yetişmesi nedeniyle yeni bebeklerin doğması çok önemliydi. "Dedem Korkut" destanlarında anne ve babaya "ana-ata" denir. Dikkat edersek, önce "ana" kelimesi gelir. Bu destanlarımızda kadına ve anneye saygı ve sevginin bir göstergesidir. "Göktürk Yazıtları ile Uygur Türklerinde de ana, babadan önce söylenirdi. Çin' de ise baba öne alınır ve "baba, ana" denirdi. Eski Türklerde "anaç" sözü, hem "anacığım" hem de "anasına çekmiş soylu kız" demekti. Babanın hakkı sonsuz değildi: Nitekim Dede Korkut'ta, Dirse Han, çocuğu olmadığı için ağlıyor ve karısına "Bu suç senden midir, benden midir?" diye dert yanıyordu. Karısına kötü bir söz söylemiyor ve suç eşit olarak, karısı ile kendisi arasında paylaşıyordu" (Teke, 2020, s. 117).

Annenin kutsallığının, kendisine verilen değer bir tecellisi olarak Kazan hanının evi yağmalandığında, önce tüm malından geçerek annesini istemesi dikkat çekicidir:

Karıcık anamı getürüb durursun,

Mere kafir, anamı vergil mana

Savaşmadın, uruşmadın kayıdayum gerü ("Kitabi-Dede Korkut" Destanı, 2015, s. 238).

Görüldüğü gibi, "Kitabi-Dede Korkut" da kadının en güzel nitelikleri bir araya getiriliyor. Kadın bir anne olarak çocuğunu büyütmek için tüm olumlu yolları, araçları kullanır. Destanda tasvir olunan anneler çocuğunu yetiştirmek için fedakarlıklar yapar. Övladını övmesinin, azarlamasının çekisi, değeri vardır. Destanda kadınların misafirperverlikleri ve gülümseyen yüzleri eski Türk geleneğinden gelen güzel ahlâkın göstergesidir. Bir Türk kadını, kocasının namusu olarak en yüksek zirvelerde durur. Kitabi-Dede Korkut" destanlarının kadın kahramanları ve destandaki annelerin evlat yetiştirme yöntemleri, Azerbaycanlılar, Özbekler ve tüm Türk halkları arasında bir gelenek haline gelmiştir. Yüzyılların tecrübesinden yararlanarak bugün büyüğümüze ve küçüğümüze saygı duyabilir, el öpebilir, başımızı eğebilir ve kucaklıyoruz. Bütün bu davranışlar ahlâki kurallarımız haline gelmiştir. Kitabi-Dede Korkut" destanlarında kadın hiç değişilmeyen, evinin direği, kocasının kalbi olan kutsal bir varlıktır. Çocuklarına edep, vefa, güvenilirlik gibi insani nitelikleri aşıl原因 bir anne, cesareti ve dövüş yeteneğiyle de öndedir. Bu nitelikler evlenmelerinde yardımcıları olur. Destanda alışık oldukları aile geleneklerinin etkisiyle başı dertte olan kocalarına yardım ederler.

Azerbaycan ve Özbek destanlarında evlenmek zor ve sorumlu bir süreçtir, dolayısıyla evlenmek isteyen gençlerin önünde sorumluluk sınavları vardır. Bu nedenle destanlarımızda anlatılan ortak özelliklerden biri de gençlerin evlenme öncesi dövüşe katılmalarıdır. Cesaretlerini kanıtlamak için savaşmak, "Kitabi-Dede Korkut", "Alpamış" destanlarında anlatılır. "Kitabi-Dede Korkut" destanının Azerbaycan versiyonunda Beyrak ve Banuçiçek ata biniyor, ok atıyor ve güreşiyordu.

Türk dünyasının ortak kültür miraslarından biri de "Köroğlu" destanıdır. "Köroğlu" destanının hem Azerbaycanlılar, hem de Özbekler arasında özel bir yeri vardır. "Köroğlu" destanı, Türk destan geleneğinde Türk milletinin şeref, namus, ahlâk, inanç, düşünce ve değer yargılarını yansıtır. Yapılan araştırmalara göre "Köroğlu" destanının Orta Asya kolları daha çok epik metinlerinden oluşmakta olup,

Köroğlu'nun kahramanlık tasvirinde ve atının tasvirinde mitolojik unsurlar yer almaktadır. Bu mitolojik unsurlar, destanın varyantlarının ortak bir özelliğidir. “Köroğlu'nun Kırat'ı da insan gibi zeki ve anlayışlıdır. Bağdat'ta Köroğlu yiğitleri ile esir edilince Kırat kimse beğenip almasın diye kör ve topal taklidi yapar”(Yardımcı 2020: 1). Özbeklerde bu destan dombra çalan bahşılar tarafından oynanır. Köroğlubilimci Filiz Kırbaşıoğlu “Köroğlu” destanının Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye ve Özbek, Kazak, Karakalpak ve Orta Asya varyantlarının olduğunu yazıyor. “Göroğlu destanları özbekler içerisinde birbirinden presep olarak farklı olan iki versiyon olarak yayılmıştır. Bu versiyonlardan biri, Harezmi “Göroğlu” destanlarıdır. Harezmi destanları yirmiden fazladır”(Çolak, 2021, s. 344) Harezmi “Göroğlu” destanlarının Azerbaycan versiyonu ile büyük yakınlığı vardır. Harezmi dışında özbekler arasında yayılmış “Göroğlu” destanlarının sayısı kırktan fazladır.

Bildiğimiz gibi, destanın farklı rivayetleri vardır. Destanın hem Azerbaycan, hem de Özbek versiyonlarının ortak özelliklerinden biri kadın karakterlerinin olumlu tipler, kibar, cesur, sevecen ve güvenilir kadınlar olmasıdır. Çevik bilinçli, çevik hareketli kadınlar, gerçeğin, adaletin, eşitliğin ve ahlâki özgürlüğün hüküm sürdüğü Çanlıbel'de düşmanlara karşı mücadelede erkeklerin yanındalar. “Köroğlu” destanındaki kadın imgeleri paşa ve kağan kızları olsalar bile, şımarlıktan uzaktırlar. Güzel bir saray yaşamına sırtını dönerek Çanlıbel'e gelen kadınlar, burada vefa ve samimiyet görürler. Köroğlu'nun delileriyle mutlu bir evliliği olan bu kadınlar, zor zamanlarda kocalarına destek olur, onlarla beraber düşmana karşı savaşa atılırlar. Türk dünyasının kahramanı Köroğlu'nun Nigar'ı, onun hem eşi, hem de silah arkadaşıdır. Akıllıca öğütleri ve nezaketiyle tüm delilerin saygısını kazanan Nigar Çanlıbel'in bilge annesi olarak kabul edilir. Köroğlu'nu akıllı ve yiğit bir adam olarak takdir eden Nigar Hanım, Köroğlu'ya yaptığı hatalarını gösterir ve delilerle Köroğlu arasında soğukluğa mücadele etmiyor. Nigar, yaşamı boyunca sadık bir arkadaş olur. İhtiyar çağında kocasına daha özenle yaklaşır ve onun dert tasa çekmesine mücadele etmiyor. Destanda tasvir olunan Telli hanım, Rugiyya hanım, Mahbub hanım ve diğer kadınlar zekaları, davranışları ve nazik tavırlarıyla herkesin sempatisini kazanan karakterlerdir. Destanın Azerbaycan ve Özbek versiyonlarında kadın karakterlerin aşk, sevgi konusunda sadagatlı olmaları ön plana çıkıyor. Örneğin Türkmen efsanesinde bir Türkmen gelini genç ve yakışıklı bir Avaz'ı görünce kaderine lanet eder. Ancak Özbek efsanesinde Butagöz Ayim, Avaz'ın görünüşüne ve özelliğine değil, karakterine ve kişilik özelliklerine dikkat eder. “Dalli”, “Köroğlu” dairesine mensup geleneksel Özbek halkının kahramanlık destanıdır. “Dalli”, destanın kadın

kahramanının ismidir ve deli kelimesinden gelir. Dalli, akıllı, başarılı, yiğit ve aynı zamanda yüzünün güzelliğiyle seçilen bir kadındır. “Destanda, Goroğli'nin Erzurum'dan gelen kervancılardan Han Dalli'nin güzelliğini ve yiğitliğini duyması ve onu evlatlığı Avazhan'a eş yapmak istemesiyle gelişen olaylar anlatılır. Manzum-mensur karışık bir yapıya sahip olan destanın büyük kısmı manzumdur. Manzum kısımlar çoğunlukla hece ölçüsüyle oluşturulmuş dörtlüklerden mürekkeptir” (Karaca, 2017, s. 438).

2. Özbek Destanlarında Kadın İmgelerinin Özellikleri

Türk halklarının ortak destanlarının yanı sıra, Özbek Türklerine ait çok sayıda destanlar vardır. Özbek halkına ait “Erali ve Şirali” destanı, “Melike Ayyar” destanı, “Ayçınar” destanı, “Huşkeldi” destanı, “Belagerdan” destanı, “Rüstem Han” destanı, “Zülfizar” destanı, “Dalli” destanı ve bir çok destanlar Türk Dil Kurumunun yayınladığı “Özbek Destanları” dizisinde kaydolunmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da milliyetçilik ve milli romantik edebiyat akımları gelişmeye başlayınca etkisini Sovyetlerin, aynı zamanda Özbek halkının folklor çalışmalarında gösterdi. Bu dönemde Özbek Türklerinin folkloru hakkında, Özbek destanları hakkında ilk çalışmalar ortaya çıktı. Metin derleme, araştırma, inceleme çalışmaları zengin bir sözlü geleneğe sahip olan Özbek Türklerinin destanlarının yayınına yol açmış oldu. Özbek kültürü denilince akla ilk olarak bu destanlar gelir. “Özbek destanları hakkındaki ilk bilgiler 1870 yılına aittir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, destana meraklı kişilerin ve bahşılının gayretleri ile “Yusufbek ile Ahmedbek”, “Tulumbiy”, “Hurlika ve Hemra” gibi destanların ilk yazılı metinleri oluşturulmuştur”(Fedakar, 2001, s. 2). Töre Mirzayev, Hamid Alimcan, Maksud Şeyhzade, Hadi Zarif, Şakir Süleyman, Büyük Kerimov, Mansur Afzalov ve Yunus Sultanov gibi Özbek bilim adamları Özbek destanlarını derlemiş ve yayımlanmışlar.

Özbek destancılık ananeleri ile oluşturulan, “bahşi” lar (destan anlatıcıları) tarafından anlatılan, günümüze ulaşan destanlardan biri “Rüstem Han” destanıdır. Bilim insanları bu destanın “Alpamış” destanı, “Köroğlu” destanı kadar özbekler içerisinde yaygın olduğunu söylerler. Bu varyantlar arasında, Bulungur destan mektebinin tanınmış temsilcilerinden olan Fazıl Yoldaşoğlu'nun derlediği “Rüstem Han” Destanı, en mükemmel varyant olarak kabul edilmektedir.

Türk destan geleneğinde kadın imgesinin türlü özellikleri vardır ki, kadının ruhunun güzelliği, karakteri, kişilik özellikleri anne-oğul ilişkilerinde, annenin

çocuğu için yaptığı fedakarlığında gözükmektedir. Anne-oğul ilişkileri, eski Sümer destanı “Gılgamış” destanlarında ve “Battal Gazi” destanlarında yansıtılır. Annelerin oğulları için duaları, savaş meselelerinin çözümüne destekleri tasvir olunur. Özbek destanlarında da anneler Türk destan geleneğinde olduğu gibi fedakar, zeki, güçlü kişiliğe sahiptirler. Özbek destanlarında kadınların karakteristik özellikleri şunlardır: akıllı, yönetici, alp, bilge, merhametli, doğaüstü niteliklere sahip, vefalı, cesur, uyanık ve yol gösterici vb. Özbek destanlarında bir anne çok fedakardır, çocuğu için tüm engelleri aşmaya ve onu zorluklardan kurtarmaya hazırdır. Çocuğu olan bir anne, çocuğunu düşmandan korumak için elinden geleni yapar ve çocuğunu zorluklardan, acılardan ve hatta ölümden korumak için tüm mümkün yolları kullanır. “Erali ve Şirali Destanı’nda çocuklar mertliklerini ve cesaretlerini göstermek üzere sefere çıkmak isterler. Oğullarından ilk kez ayrılacağını öğrenen anneleri Gülmastura’nın söylediği sözler kadının oğullarına karşı duyduğu annelik hissini çok kuvvetli bir şekilde ifade etmektedir:

“Çocuklu ev daima olur lalezar,
İkinizi gördüm, oldum bikarar,
Dal gibi boyunuza ananız kurban,
Ey kuzum-koçkarım nereye?
Göversin laleler mevsim gül olsun,
Karşı düşmanın daim sana el olsun,
Ben gibi kâben endamina kurban,
Bulgar’ın töresi, canlar, nereye?” (Teke, 2020, s.166).

Küntoğmuş Destanı'nda evlenmek isteyen erkeğin zekasını, kemalını, düşünce derinliğini ve bu oyunu kazanma yeteneğini test etmek için satranç oynadığı anlatılır. Bu da Türk aile kültürünün bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadece silahların gücünü değil, aynı zamanda aklın gücünü de test etmek, Türk halklarının aile ilişkilerinde büyük sorumluluğunu göstermektedir. Çünkü Azerbaycan ve Özbek kadınları, genel Türk kadınları her zaman bilgelikleriyle seçilmişler. Dikkat edersek, bütün destanlarda anne ve eş olan kadınlar bilgedirler. “Tarihçilerin de ifadelerine göre Orta Asya’da okuma yazma öğrenmek Araplar gelmeden önce popüler olmuş ve çocuklar beş yaşında iken hesaplama ve yazmayı öğrenmişlerdir”(Teke, 2020, s. 168).

Bu olay Özbek destanlarında tasvir olunur. Gelecek kahramanın yetişmesi için anne evladına küçük yaşlarından okumayı ve yazmayı öğretmeye çalışır.

Sonuç

Bilindiği gibi Avrupa'da hacimli destanlara Aristo'dan beri epos denilmektedir. Daha sonra dilimizde Rusça'dan "epos" kelimesi aktifleşmiş ve destan yerine Azerbaycan, Özbek ve diğer Türk halkları epos kelimesini kullanmışlardır. Evet, büyük hacimli eposlar halk edebiyatında büyük yeri olan sanat örnekleridir. Bu destanlarda bazen tarihle, kültürle, çağın yaşamıyla belgelenmemiş ve ispatı zor olan meselelere dair deliller bulabiliriz. Özellikle tarihi mücadelelerin yansımaları kahramanlık destanlarında görmekteyiz. Mehmet Emin Bars “kahramanlık destanları tarih zincirinin bir halkasıdır”(Bars, 2014, s.7) yazıyor.

Azerbaycan ve Özbek halklarının, genellikle, Türk topluluklarının ortak destanlarında hacim, rivayet, süje hattı yönünden farklılıklar olsa bile, genel olarak aynı dönemi, sosyo-politik olayları konu eden, aynı kişilikler ve meselelerde çoğunlukla benzer özellikleri vardır. Kadının Türk kültür tarihindeki yerini bu destanlarda görmek mümkündür. Destanlarda betimlenen kadın tipleri toplumda kadının yerini ve değerini göstermekle, Türk kadınının geçmişteki durumu hakkında fikir sahibi olmamıza, yanı sıra toplumun varlığını sürdürmesinde kadınların rolünü tayin etmemize yardımcı oluyor. Şimdi olduğu gibi, eski Türk toplumlarında da aile en önemli sosyal birlikti. Kahramanlık destanlarımızda bu sosyal birliğin toplumun, halkın hayatında oynadığı rol kadının ailede ve toplumda rolüyle ilgilidir.

Genellikle, Azerbaycan ve Özbek destanlarında kadın tiplerini inceldiyimizde destanlarımızda köklü Türk kültürünün yansımaları görüyoruz. XX. yüzyıla kadar tüm dünyada erkekler dış işlerinde, kadınlar ise aile ilişkilerinin düzenlenmesinde başarılıydılar. Türk topluluklarında ise kadınlar aile sorunlarının yanı sıra dövüşçü gibi her zaman erkeklerin yanında idi, anneler eşlerine, oğullarına her yönden destek olmağa çaba gösterirdiler. Bu özellikler Türk topluluklarının, aynı zamanda Azerbaycan ve Özbek halklarının milli kültür varlığı olan destanlarına da yansımıştır ki, kadınların destanlarındaki yeri hayattaki mevkiyle birebir aynıdır. Türk kadını fedakardır, mertdir, cesaretlidir, başarılıdır, dövüşlere atılacak kadar yüreklidir, bazen aile reisidir ve yanı sıra vefalı, naif, ince ruhlı, zerafet dolu aile hanımıdır. Bütün bunların birlikteliğinde Türk kadını bir Annedir. Annelik ister yaşamda, isterse de destanlarda kutsaldır, dokunulmazdır. Haklı olarak destanlarımızda kadın

İlahiyle eşitlenecek kutsal varlık gibi tasvir olunur. “Yaratılış Destanı’nda Tanrı’ya insanları ve dünyayı yaratması için fikir ve ilham veren Ak Ana bir kadındı. Oğuz’un annesi Ay Kağan da böyle, mukaddes bir kadındı. Gene Oğuz Kağan’ın ilk karısı ışık’tan; ikinci karısı ağaç’tan doğmuş mukaddes kadınlardır”(Sami 2017: 33). Bu doğrultuda Türk kadının özellikleri Azerbaycan ve Özbek halklarının ortak kahramanlık destanlarında, ayrı-ayrılıkta her iki halkın destanlarında yer alıyor. Türk kadını anlayışının destanlara işlenmiş bu çizgileri gerçek yaşamdan alınması yanı sıra kız ve kadınların terbiyesinde, ruh ve düşüncelerinin şekillenmesinde mühüm rol oynamıştır. Aynı zamanda sonraki edebiyatımızda ve yaşamımızda kadın anlayışının temeli olmuştur.

Kaynaklar

Akyüz. Ç, Düünden Bögüne Türk Dünyası Destan Anlatıcıları, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/4 Fall, p. 15-26, Turkey. 2011

Bars Mehmet Emin, Türk Kahramanlık Destanlarında Kadın Tipleri, *International Journal of Languages’ Education and Teaching* Volume 3, 2014

Çelikbay. A. (2000) *Göroğlinin Tuğilişi Destanı-Özbek Varyantı*, Ankara, s. 846

Çolak. H. *Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar*, İzmir, 2001, s 445

Fedakar. S. Alpamış Destanı Ve Bey Böyrek Hikâyesi Arasında Bir Karşılaştırma, *Milli Folklor*, cilt.7, s.51-64, 2001

Fedakar. S, *Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir: 2003.

Karataş A. *Doğa Tarihi Açısından Dede Korkut Hikayeleri Üzerine Bir İnceleme*, <http://www.acikbilim.com/2015/04/incelemler/doga-tarihi-acisindan-dede-korkut-hikayeleri-uzerine-bir-inceleme.html>, Kullanma tarihi: 20.11.2021

Karaca. S. *Özbek Destanları VI: Dalli*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2017, 542 s.

Kaplan, M. (1976), "Dede Korkut Kitabında Kadın", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergah Yayınları, İstanbul , ss. 41-54.

"*Kitabi-Dede Korkut*" *Destanı: Azerbaycan Milli Kütüphanesi.- Bakü*, 2015.- 590 s.

Kırbaşıoğlu Filiz, "Köroğlu"nun Özbek Varyantları Üzerine Bir İnceleme, *Milli Folklor* dergisi, 2019

Mestelili.Ş."*Kitabi-Dede Korkut*" *da Kadın Kültü*, 2013, <https://mastalilishabnam.wordpress.com/2013/07/04/kitabi-d%c9%99d%c9%99-qorqudda-qadin-kultu/comment-page-1/> Kullanma tarihi: 12.11.2021

Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı, 2017, 735 s

Teke Tuğba, *Özbek Türklerine Ait Destanlarda Kadın İmgeleri Üzerine Değerlendirmeler*, Bartın Üniversitesi, 2020, Doktora tezi, 305 s.

Yardımcı. M. ***Türk Destanlarında Tipler ve Motifler***, <https://www.turkedebiyati.org/turk-destanlarinda-tipler-motifler.html> Kullanma tarihi: 05.11.2021

SOSYAL MEDYA İSTİHBARATI: GİZLİLİK, GÜVENLİK VE ETİK

ÖZET

Günümüzde sosyal medya, insanların düşüncelerini, duygularını ve etkileşimlerini paylaştıkları önemli bir platform haline gelmiştir. Bu platformlar, geniş çapta veri üreten bir kaynak oluşturur ve sosyal medya istihbaratı, bu verilerin analizi ve değerlendirmesi yoluyla bilgi elde etmeyi amaçlar.

Sosyal medya istihbaratı, açık kaynaklı bilgilerden faydalanır ve toplumun eğilimleri, duygusal durumları, faaliyetleri ve ilişkileri hakkında içgörüler sağlar. Kullanıcıların paylaştığı metinler, fotoğraflar, videolar ve etkileşimler, gerçek zamanlı bir bakış açısı sunar ve istihbarat toplama sürecinde önemli bir kaynak olarak kabul edilir.

Bu makalede, sosyal medya istihbaratının rolü geniş bir perspektiften ele alınmıştır. Kamuoyu analizlerinden, pazar araştırmalarına ve kriz yönetimine kadar çeşitli alanlarda bu istihbaratın nasıl kullanılabileceği incelenmiştir. Ayrıca, veri toplama sürecinde karşılaşılan gizlilik, güvenlik v.b sorunları da tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Medya İstihbaratı , Gizlilik, Güvenlik, Etik, Açık Kaynaklı İstihbarat

SOCIAL MEDIA INTELLIGENCE: PRIVACY, SECURITY, AND ETHICS

ABSTRACT

In today's world, social media has become a significant platform where individuals share their thoughts, emotions, and interactions. These platforms generate a vast amount of data, and social media intelligence aims to obtain information through the analysis and evaluation of this data.

Social media intelligence leverages open-source information and provides insights into societal trends, emotional states, activities, and relationships. User-shared texts, photos, videos, and interactions offer a real-time perspective and are considered a crucial source in the intelligence gathering process.

This article addresses the role of social media intelligence from a broad perspective. It explores how this intelligence can be utilized across various domains, including public opinion analysis, market research, and crisis management. Additionally, issues encountered in the data collection process such as privacy, security, and others are also discussed.

Keywords: Social Media Intelligence, Privacy, Security, Ethics, Open-source Intelligence

Giriş

İstihbarat, insanlık tarihi boyunca evrim geçirerek değişim ve gelişimin bir parçası olmuştur. Endüstriyel ve politik devrimler, insanlığın modernleşmesini sağlarken, istihbarat alanında da dönüşüme yol açmıştır. İlk çağlardan 20. yüzyılın başlarına kadar insan istihbaratıyla üretilen bilgi, teknolojinin ilerlemesiyle beraber yeni kaynaklar ve yöntemlerle desteklenmiştir. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra akademik alanda bir bilim dalı olarak kabul edilen istihbarat, sonraki süreçlerde de

gelişimini sürdürmüştür (Ünal & Yarman, 2015:151). 21. yüzyılda ise kurumlar ve devletler için eşi benzeri görülmemiş bir kritik önem taşımaktadır (Dupont, 2003:15). Bu dönemde, bilgi çağı olarak adlandırılan zamanda, cep telefonları, bilgisayarlar ve internet gibi araçlar kitle iletişim ağlarının sürdürülmesini sağlayarak bilgiye hızlı erişimi mümkün kılmıştır. Bu bağlamda bilgi çağı olarak nitelendirilen içinde bulunduğumuz yüzyılın kuşkusuz en önemli teknolojik gelişmeleri kitle iletişim ağının sürdürülmesini sağlayan cep telefonları, bilgisayar ve internet gibi araçlar olurken, eskiden ulaşılması zor olan her türlü enformasyon, veri veya bilgiye kısa sürede ulaşılması mümkün hale gelmiştir (Ünal & Yarman 2015: 140).

Küreselleşme, toplumsal ve kültürel ilişkilerde değişimi ve dönüşümü ifade eder ve toplumlar üzerinde farklı etkiler yaratır. Bu etkiler, günlük yaşamda çeşitli biçimlerde kendini gösterir. Kitle iletişim araçları, küreselleşmenin etkilerini güçlendiren bir rol oynamaktadır. Küreselleşmeyle birlikte, toplumları bir araya getirme ve farklı toplumları, bireyleri benzer bir perspektiften değerlendirme süreci, kitle iletişim araçlarıyla devam etmektedir. Dolayısıyla, kitle iletişim araçlarının içeriği, küreselleşme hedeflerine ulaşmada önemli bir araçtır. Sosyal medya gibi benzerlik temelli platformlar, kitle iletişim araçlarının rolünü sürdürmekte ve küreselleşme sürecine katkı sağlamaktadır. Kitle iletişim araçları ve sosyal medya, bilgi üretimi, iletimi ve yayılması süreçlerinde birlikte hareket ederek etkileme güçlerini artırmaktadır.

Sosyal medya platformlarından elde edilen açık kaynak verileri ile salgın hastalıklar, kişilerin ruh sağlıkları, olaylara verilen tepkiler, terör saldırıları ve hatta doğal afetler hakkında tahminlerde bulunulabilmektedir. Gelişmiş devletler, kolluk kuvvetleri ve istihbarat kuruluşları aracılığıyla dünya çapındaki sosyal medya kullanıcılarını izleyerek ve verileri güvenlik çerçevesinde analiz ederek olayları, toplumsal gelişmeleri ve olası fikir akımlarını önceden tahmin edebilmektedirler. Bu bağlamda, sosyal medyadan elde edilen büyük verinin açık kaynak istihbaratındaki analizi, önleyici tedbirlerin alınması ve gerekli stratejilerin üretilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Sosyal Medya İstihbaratının Rolü ve Önemi

Sosyal medya, günümüzde insanların düşüncelerini, duygularını ve etkileşimlerini paylaştıkları güçlü bir platform haline gelmiştir. Bu platformlar, kullanıcıların geniş çapta veri ürettiği bir ortam oluşturur ve bu veriler, sosyal medya istihbaratı adı verilen bir alanda büyük bir değer taşır.

Sosyal medya istihbaratı, çeşitli sosyal medya platformları üzerinden elde edilen verilerin analizi ve değerlendirmesi yoluyla bilgi elde etmeyi amaçlar. Bu istihbarat türü, açık kaynaklı bilgilere dayanır ve genellikle toplumun eğilimleri, duygusal durumları, faaliyetleri ve ilişkileri hakkında içgörüler sunar.

Sosyal medya platformları, toplumsal eğilimleri belirleme ve kamuoyunu etkileme konusunda önemli bir rol oynar. Örneğin, bir konunun popülerliğini artırma, belirli bir düşünceyi yayma veya belirli bir olayın algısını değiştirme gibi etkileri vardır.

Bu nedenle, sosyal medya istihbaratı, pazarlama stratejilerinden siyasi kampanyalara, kriz yönetiminden kamu politikalarının oluşturulmasına kadar birçok alanda önemli bir araç haline gelmiştir. Bu veriler, doğru analiz edildiğinde, toplum hakkında önemli içgörüler sağlayabilir ve karar almada etkili olabilir.

Açık Kaynak İstihbaratının Gücü: Sosyal Medya Platformlarının Analitik Değerlendirmesi

Günümüzde sosyal medya platformları, insanların günlük yaşamlarını, duygularını ve düşüncelerini paylaştıkları önemli bir iletişim aracı haline gelmiştir. Bu platformlar, milyonlarca insanın açıkça ifade ettiği bir veri kaynağıdır. Sosyal medya istihbaratı, bu geniş veri havuzunu analiz ederek derin içgörüler elde etmeyi amaçlar.

Bu bağlamda bilgi çağı olarak nitelendirilen içinde bulunduğumuz yüzyılın kuşkusuz en önemli teknolojik gelişmeleri kitle iletişim ağının sürdürülmesini sağlayan cep telefonları, bilgisayar ve internet gibi araçlar olurken, eskiden ulaşılmaya zor olan her türlü enformasyon, veri veya bilgiye kısa sürede ulaşılması mümkün hale gelmiştir (Ünal & Yarman, 2015: 140).

Sosyal medya istihbaratı, geniş veri analitiği ile birleştiğinde önemli bir güç kaynağı olabilir. Bu veriler, belirli konular hakkında toplumun genel duygusal durumu, eğilimleri, ürün veya hizmetlere olan tepkileri gibi içgörüler sunar. Bu da pazarlama stratejilerinden, acil durum müdahalelerine kadar çeşitli alanlarda büyük bir etkiye sahip olabilir.

Ancak, bu tür verilerin kullanımıyla ilgili bazı önemli konular da vardır. Gizlilik, güvenlik ve etik meseleleri, veri toplama ve analiz süreçlerinde dikkate alınması gereken kritik unsurlardır. Kullanıcıların bilgilerinin korunması ve bu verilerin etik bir şekilde kullanılması, bu alanda ilerlemenin anahtarıdır.

Bu noktada sosyal medya uygulamalarının bilginin ilk kaynağını gizleyebilecek şekilde kripto yazılımlar kullanılmasına olanak sağlaması da bu mecranın etkinliğini pekiştirmektedir (Darıcılı, 2019:136).

Sosyal medya platformları üzerindeki açık kaynak veriler, analitik değerlendirmelerle birlikte önemli içgörüler sunar. Ancak, bu verilerin kullanımında dikkatli olunması gereken gizlilik, güvenlik ve etik konuları göz ardı edilmemelidir.

Sosyal Medya İstihbaratının Toplumsal Eğilimleri ve Kamuoyunu Şekillendirmesi

Sosyal medya, günümüzde insanların düşüncelerini, duygularını ve deneyimlerini paylaştığı önemli bir platform haline gelmiştir. Bu platformlar, toplumsal eğilimleri belirleme ve kamuoyunu etkileme konusunda önemli bir rol oynar. Sosyal medya istihbaratı, bu platformlardan elde edilen verilerin analizi ve değerlendirilmesi yoluyla toplumsal eğilimleri ve kamuoyunun şekillenmesini anlamaya yönelik bir alandır.

Sosyal medya içinde her birey, sınırsız bilgi akışının bir temsilcisi rolünü üstlenmektedir. Dolayısıyla, sosyal medyanın bireylerin düşüncelerini etkilediği ifade edilebilmektedir. Bireyler arasında görünür olan iletişim engellerinin ortadan kalkmasına yardımcı olan sosyal medya, kendi kabulleri çerçevesinde oluşturduğu, her bireyin eşit derecede söz hakkına sahip olduğu bir alan oluşturmaktadır. Bu alanda, kendiliğinden ortaya çıkan, resmî, gayri resmî, bilimsel olan veya bilimsel olmayan içerikler bulunmaktadır. Fakat her ne kadar sosyal medyanın sunmakta olduğu avantajlar bireysel düzeyde çekici bir nitelik taşısa da olumsuz etkilerinin de vurgulanması gerekmektedir (Amedie, 2015, 3-4) .

Akışın ve değişimin sürdürülmesi hususunda büyük rol üstlenen kitle iletişim araçları, toplumların özel olarak ürettiği bilginin diğer toplumlara ulaştırılmasına aracılık ederek küreselleşmenin ilerleyişini şekillendirmektedir (Avcıoğlu, 2013, 22–23).

Sosyal medya istihbaratının sağladığı içgörüler, pazarlama stratejilerinden siyasi kampanyalara, kriz yönetiminden kamu politikalarının oluşturulmasına kadar çeşitli alanlarda kullanılabilir. Ancak, bu verilerin toplanması ve kullanılmasında dikkatli olunması gereken bazı önemli etik sorunlar da bulunmaktadır.

Sosyal medya istihbaratı, toplumsal eğilimleri ve kamuoyunu anlama konusunda önemli bir araçtır. Bu istihbarat türü, aşağıdaki konularda önemli içgörüler sağlayabilir:

- Toplumsal eğilimler: Sosyal medya istihbaratı, toplumun genel duygusal durumu, ilgi alanları ve yönelimleri hakkında önemli içgörüler sağlayabilir. Bu bilgiler, pazarlama stratejilerinin geliştirilmesinden siyasi kampanyaların oluşturulmasına kadar çeşitli alanlarda kullanılabilir.
- Kamuoyu: Sosyal medya istihbaratı, belirli bir konu veya olay hakkında kamuoyunun görüşlerini ölçmek için kullanılabilir. Bu bilgiler, şirketlerin ve kurumların karar almasında ve politika yapıcıların halkın ihtiyaçlarını karşılamada yardımcı olabilir.
- Kriz yönetimi: Sosyal medya, krizlerin yayılmasını ve etkilerini azaltmak için etkili bir araç olabilir. Sosyal medya istihbaratı, krizlerin erken tespit edilmesine ve etkili bir şekilde yönetilmesine yardımcı olabilir.
- Güvenlik: Sosyal medya istihbaratı, terörizm, propaganda ve diğer tehditleri tespit etmek için kullanılabilir. Bu bilgiler, güvenlik güçlerinin bu tehditleri önlemeye ve bunlarla başa çıkmaya yardımcı olabilir.

Sosyal medya istihbaratı, günümüz dünyasında giderek daha önemli hale gelmektedir. Bu istihbarat türü, toplum, kamuoyu ve güvenlik hakkında önemli içgörüler sağlayabilir. Bu bilgiler, karar almada ve etkili eylemlerde bulunmada kritik öneme sahiptir.

Ancak, sosyal medya istihbaratının kullanımıyla ilgili bazı önemli etik sorunlarla ilgili içgörüler de bulunmaktadır. Bu sorunlardan bazıları şunlardır:

- Veri güvenliği: Sosyal medya platformları, kullanıcıların kişisel verilerini toplar ve işler. Bu verilerin güvenliğinin sağlanması, kullanıcıların mahremiyetini korumak ve suistimallerin önüne geçmek için önemlidir.
- Kullanıcı gizliliği: Sosyal medya istihbaratı, kullanıcıların paylaşımlarını analiz etmek yoluyla gerçekleştirilir. Bu analizlerin kullanıcıların gizliliğini ihlal etmemesi önemlidir.
- Veri doğruluğu: Sosyal medya platformlarında paylaşılan bilgiler, her zaman doğru olmayabilir. Bu nedenle, sosyal medya istihbaratı verilerinin doğruluğu, analizlerin güvenilirliği için önemlidir.

Sosyal medya istihbaratı, günümüz dünyasında giderek daha önemli hale gelen güçlü bir araçtır. Bu istihbarat türü, toplum, kamuoyu ve güvenlik hakkında önemli içgörüler sağlayarak karar almada, riskleri azaltmada ve fırsatları yakalamada

yardımcı olabilir. Ancak, bu verilerin toplanması ve kullanılmasında dikkatli olunması gereken bazı önemli etik sorunlar da bulunmaktadır. Bu sorunlara dikkat edilerek, sosyal medya istihbaratının toplumsal fayda için kullanılması sağlanabilir.

Sosyal Medya İstihbaratında Gizlilik ve Etik Meseleleri

Sosyal medya istihbaratı, geniş kitlelerin çevrimiçi etkileşimlerinden elde edilen verilerin analiziyle önemli içgörüler sunar. Ancak, bu süreçte gizlilik ve etik meseleleri son derece kritik öneme sahiptir.

Sosyal medya platformları, kullanıcıların kişisel bilgilerini depolar ve analiz eder. Bu durum, gizlilik endişelerini ve veri güvenliği sorunlarını gündeme getirir. Kullanıcıların bilgilerinin nasıl kullanılacağı, paylaşılacağı ve korunacağı önemli bir meseledir.

Bu yeni ve kontrolü zor enformasyon ortamı, bilimsel bilginin kullanılmasındaki etik ve yöntem sorunları, mahremiyet, gizlilik ve güvenlik konuları, dijital erişim yetersizliği, denetim sorunları (filtreleme, etiketleme), yükselen tüketim kültürü gibi eleştirileri de beraberinde getirmektedir (Binark, 2007).

Sosyal medya istihbaratında, veri toplama süreçlerinin şeffaflığı ve kullanıcıların bu süreçlerden haberdar olması önemlidir. İzleme araçları ve veri toplama yöntemleri, kullanıcıların rızası ve gizliliğiyle uyumlu olmalıdır.

Elde edilen verilerin etik bir şekilde kullanılması, analiz edilmesi ve yorumlanması gereklidir. Veri analitiği sırasında önyargıların ve yanlış yorumların önlenmesi, doğru ve güvenilir sonuçlara ulaşmak için önemlidir.

Sosyal medya istihbaratında veri kullanımı ve korunmasıyla ilgili yasal çerçeve ve düzenlemeler, etik standartların belirlenmesinde büyük bir rol oynar. Kullanıcıların haklarını koruyacak ve veri kullanımını denetleyecek adil politikaların oluşturulması önemlidir.

Sosyal medya istihbaratı, kullanıcıların çevrimiçi etkileşimlerinden değerli bilgiler elde etmeyi sağlar. Ancak, bu süreçte gizlilik ve etik meselelerine dikkat edilmesi, kullanıcı güvenini ve veri güvenliğini sağlamak adına temel bir gerekliliktir.

Sosyal Medya İstihbaratı ve Kriz Yönetimi

Sosyal medya, kriz anlarında hızla yayılan bilgilerin ve duygusal tepkilerin odak noktası olabilir. Bu bağlamda, sosyal medya istihbaratı kriz yönetimi süreçlerine önemli katkılarda bulunabilir.

Bir kriz anında, sosyal medya platformları, hızlı bir iletişim kanalı ve bilgi kaynağı olarak ön plana çıkar. Hem krizin duyurulması hem de krizle ilgili güncel bilgilerin paylaşılması açısından kritik bir rol oynar.

Öteden beri istihbaratın amacı, düşman veya rakiplerin ve bazen ortakların/müttefiklerin istekleri, niyetleri, yetenekleri ve eylemleri hakkındaki belirsizliği azaltmak olmuştur (Fingar, 2011, s.6).

İstihbarat analitiği, kriz sırasında kullanıcıların duygu durumları, ihtiyaçları ve yayılan yanlış bilgiler gibi faktörleri anlamak için kullanılabilir. Bu da doğru ve hızlı bir müdahale stratejisi geliştirmeye yardımcı olur.

Analiz, istihbarat döngüsünün en temel aşamalarından biridir (McGlynn ve Garner, 2019, s.22). Toplanan ham istihbaratın işlenmesini ve bu işlenmiş materyalin anlamını deşifre ederek karar vericilere iletilmesini, analistler sağlar (Marrin, 2008, s.131).

Bir bakıma raporlama aşaması biter bitmez istihbarat analizi başlar denilebilir. Dolayısıyla istihbarat analizi, bir karar vericiye güvenlik ortamı hakkında bir yorum üretmek amacıyla, bilgiyi işlemeye ve değerlendirmeye yönelik hem bilişsel hem de metodolojik bir yaklaşımdır (Walsh, 2011, s.237). Özünde istihbarat analizinin amacı uyarı sağlamak, belirsizliği azaltmak ve fırsatları belirlemektir (Fingar, 2011, s.35).

Kriz anlarında sosyal medya kullanımının hızlı ve yoğun olması, doğru bilgi ile yanlış bilgi arasındaki ayrımı zorlaştırabilir. Aynı zamanda, kriz anında yönetilen hassas bilgilerin doğru bir şekilde ele alınması gerekliliği de vurgulanır.

Sosyal medya istihbaratı, kriz yönetimi süreçlerine önemli katkılarda bulunabilir. Ancak, bu süreçte verinin doğruluğu, etik kullanımı ve hızlı aksiyon alma becerisi gibi unsurlar büyük önem taşır.

Sonuç

Sosyal medya, kriz anlarında hızla yayılan bilgilerin ve duygusal tepkilerin odak noktası haline gelmektedir. Bu bağlamda, sosyal medya istihbaratı, kriz yönetimi süreçlerine önemli katkılarda bulunabilir.

Bir kriz anında, sosyal medya platformları, hızlı bir iletişim kanalı ve bilgi kaynağı olarak ön plana çıkar. Hem krizin duyurulması hem de krizle ilgili güncel bilgilerin paylaşılması açısından kritik bir rol oynar.

İstihbarat analitiği, kriz sırasında kullanıcıların duygu durumları, ihtiyaçları ve yayılan yanlış bilgiler gibi faktörleri anlamak için kullanılabilir. Bu da doğru ve hızlı bir müdahale stratejisi geliştirmeye yardımcı olur.

Ancak, kriz anlarında sosyal medya kullanımının hızlı ve yoğun olması, doğru bilgi ile yanlış bilgi arasındaki ayrımı zorlaştırabilir. Aynı zamanda, kriz anında yönetilen hassas bilgilerin doğru bir şekilde ele alınması gerekliliği de vurgulanır.

Sonuç olarak, sosyal medya istihbaratı, kriz yönetimi süreçlerine önemli katkılarda bulunabilir. Ancak, bu süreçte aşağıdaki unsurlar büyük önem taşır:

- Verinin doğruluğu: Sosyal medya istihbaratı için toplanan verilerin doğru ve güvenilir olması gerekir. Bu nedenle, veri toplama ve analiz süreçleri profesyonel bir şekilde yürütülmelidir.
- Etik kullanım: Sosyal medya istihbaratı, kriz yönetiminde etik bir şekilde kullanılmalıdır. Bu nedenle, toplanan bilgiler gizli tutulmalı ve yanlış bilgi yayılmasına neden olmamalıdır.
- Hızlı aksiyon alma becerisi: Kriz anlarında, doğru ve hızlı kararlar almak önemlidir. Bu nedenle, sosyal medya istihbaratı, hızlı bir şekilde analiz edilmeli ve sonuçları kriz yönetimine yansıtılmalıdır.

Bu unsurlara dikkat edilerek yürütülen sosyal medya istihbaratı, kriz yönetiminde etkin bir araç haline gelebilir.

KAYNAKÇA :

- Amedie, Jacop. (2015). "Impact of Social Media on Society." *Advanced Writing: Pop Culture Intersections* 2/ <https://doi.org/10.18311/gjeis/2016/15773>
- Avcıoğlu, Gürcan Şevket. (2013). "Bilginin Küreselleşmesinde Kitle İletişim Araçlarının Manipülatif Rolü." *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 29/, 21-34.
- Binark, M. (2007). "Yeni Medya Çalışmaları." *Yeni Medya Çalışmaları içinde*, ed. Mutlu Binark, Ankara: Dipnot, s. 5-17.
- Darıcı, A. B. (2019). "Analysis of Manipulation of The Russian Federation in The 2016 Presidential Elections of The United States of America Within The Scope of Intelligence Techniques." *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 8(1), 136.
- Dupont, A. (2003). "Intelligence for the Twenty-First Century." *Intelligence and National Security*, 18(4), 15-39. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02684520310001688862>
- Fingar, T. (2011). *Reducing uncertainty: Intelligence analysis and national security*. Stanford University Press.
- McGlynn, P. ve Garner, G. (2019). *Intelligence analysis fundamentals*. CRC Press.
- Marrin, S. (2008). "Intelligence analysis and decisionmaking." *Intelligence Theory Key Questions and Debates içinde*, ed. Gill, P., Marrin, S., ve Phythian, M., Routledge.
- Ünal, A. N., & Yarman, S. B. (2015). *Stratejik Karar Verme Boyutunda Bilgi Toplama / İşleme Amaçlı Karar Destek Sistemleri*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Walsh, P. F. (2011). *Intelligence and intelligence analysis*. Routledge.